

Burgerschap en Cultuuronderwijs

2024

**KUNST
KADE**

Inhoud

Colofon

Cultuur & Onderwijs

Eenmalige uitgave over hoe cultuuronderwijs ingezet kan worden bij burgerschapsvorming.

Titel: Burgerschap en Cultuuronderwijs

Doelgroepen: Primair Onderwijs, Voortgezet Onderwijs, MBO

Interviews en literatuurstudie: Inger van Til | Cultuurkracht

"Ik wil de wereld door de ogen van honderd andere mensen en zien en misschien zal ik dan iets van de wereld begrijpen." **Marcel Proust**

Opdrachtgever: Gretha Straatsma | Kunstkade

Datum: 6 november 2024

Contactinformatie:

Naam: Gretha Straatsma

Telefoonnummer: 0653228515

Essentie: Hoe kunnen de leergebieden kunst en cultuur en burgerschap elkaar versterken in het onderwijs?

Inleiding	4
1. Waarom burgerschap in het onderwijs?	6
1.1 Wat is burgerschapsonderwijs?	6
1.2 De (kern)doelen van burgerschapsonderwijs van PO en VO	7
1.3 Bovenbouw VO	8
1.4 De domeinen van burgerschap in het mbo	8
1.5 Digitaal burgerschap in mbo	9
2. Visies van scholen op burgerschap	10
2.1 Burgerschap in het PO: Stichting Arlanta	10
2.2 Burgerschap in VO: Piter Jelles Impulse, YnSicht en de Johan de Witt Scholengroep	11
2.3 Burgerschap in mbo: Firda en ROC Twente	13
3. Burgerschap in relatie tot kunst en cultuur	15
3.1 Het primair onderwijs	16
3.2 Het VO	16
3.3 Het mbo	17
3.4 De culturele instellingen	19
3.5 Begrippen cultuur, cultureel bewustzijn en culturele diversiteit	21
4. Didactiek en ontwerpen	22
4.1 Cultureel responsief lesgeven	22
4.2 Authentieke kunsteducatie	23
4.3 Creatief proces en de kunstenaarsmindset	23
4.4 Visual Thinking Strategies	24
5. Burgerschap bekeken vanuit de disciplines	25
5.1 Theater (als middel)	25
5.2 Beeldende kunst (activistisch)	25
5.3 Erfgoed (emotienetwerken)	26
5.4 Erfgoed (inclusie)	26
5.5 Literatuur (dialoog)	27
5.6 Spoken word (dialoog met een onderwerp)	27
6. Vervolgstappen	28
Bronnenlijst	30
Bijlage. Voorbeelden van burgerschap in samenhang in het VO	32

Inleiding

Hoe zet je cultuuronderwijs in bij burgerschapsvorming in Leeuwarden/Friesland?

Dat is de centrale vraag van dit onderzoeksverslag.

Tijdens het onderzoek stuitte ik op het volgende kunstwerk: in oktober 2024 trad kunstenaar Alicia Framis in het huwelijksbootje met Ailex, een intelligent hologram. Een artistieke performance die onze relatie met technologie bevraagt. “The Hybrid Couple” heette de performance. Frames gelooft dat de volgende stap van AI is dat we ons als mensen emotioneel gaan verbinden met AI. Dit voorbeeld riep veel verschillende gevoelens bij me op, zowel zorgen over wat dit gaat betekenen als bewondering voor ons als mens, voor de techniek en de kunstenaar. En dat is, zo weten wij die werkzaam zijn in de culturele sector allang, wat kunst kan doen: gevoelens oproepen, en aanzetten tot reflectie.

Bram Eidhof, universitair docent, schreef een proefschrift over burgerschap en het Handboek Burgerschapsonderwijs VO. In een interview in Kunstzone zegt hij het volgende: “Kunst versterkt verbeelding. Als je wilt dat leerlingen zich afvragen hoe ze iets in de toekomst kunnen veranderen, welke alternatieven er zijn, heb je dat beslist nodig.” Volgens Gert Biesta versiert of vermaakt kunst niet alleen, maar kan het ook maatschappelijke discussies aanzwengelen en problemen blootleggen – maar wél vanuit haar eigen rol, met haar specifieke artistieke taal en materiële middelen.

En dat is wat deze performance bij veel mensen doet. Daarmee is het naast kunst ook een sterk staaltje burgerschapsvorming, mits je het goed begeleidt als docent. En ook daar voorziet de kunsten in, bijvoorbeeld middels de Visual Thinking Strategies die werden genoemd door docenten in VO en mbo.

Waar staan we nu?

- De conceptkerndoelen voor het gebied burgerschap zijn gedefinieerd voor het PO en de onderbouw van het VO. Het woord cultuur valt daarin voortdurend.
- De conceptkerndoelen voor kunst en cultuur in het PO en onderbouw VO zijn in november '24 opgeleverd.
- Vanaf september 2024 zijn ‘vakvernieuwings-commissies’ gestart om ook de examenprogramma’s van **kunst en cultuur en mens en maatschappij** te actualiseren voor de bovenbouw van het VO.
- Op het mbo is burgerschap een vak en ingedeeld in vier dimensies (kritisch denken als paraplu).
- Scholen in alle drie de onderwijslagen hebben visie ontwikkeld en zijn bezig om het leergebied te implementeren in het curriculum. De een is daarin verder dan de ander.

- Culturele instellingen zijn zich daarvan bewust en zien kansen. De kerndoelen burgerschap kunnen namelijk voor een deel worden ingevuld met kunst- en cultuuronderwijsdenken zij. En dit is precies de bedoeling van de overheid: burgerschap in samenhang.

Dat is ook nodig want de onderwijstijd staat onder druk en scholen leggen graag verbindingen in het curriculum voor betekenisvol onderwijs en tijdswinst. In dit onderzoek ben ik op zoek gegaan naar praktijkvoorbeelden uit het VO en mbo die kansrijk en succesvol zijn en waaruit we iets kunnen leren over hoe de verbinding tot stand komt: hoe de doelen samenkomen, hoe docenten samenwerken, hoe onderwijs en cultuur samenwerken en wat dit oplevert. Want Kunstkade wil graag zowel het onderwijs als het culturele veld handvatten geven hoe ze kunst- en cultuuronderwijs en burgerschap kunnen verbinden.

Methode

Dit onderzoeksverslag is een resultaat van literatuurstudie naar burgerschap, de relatie van burgerschap met kunst en cultuur, interviews met het Piter Jelles YnSicht, Piter Jelles Impulse, Firda, ROC Twente en een groepsgesprek met culturele instellingen. Het Johan de Witt college en Stichting Arlanta worden beschreven als good practise en aanvullend beeld. Tot slot is er een enquête onder een aantal culturele instellingen afgenomen.

Leeswijzer

Dit verslag is gemaakt voor medewerkers van Kunstkade. Kunstkade wilde graag beschikken over de belangrijkste informatie over burgerschap.

- In H1 schets ik de context: wat is burgerschap, waarom is het er en waar moeten scholen aan voldoen?
- Vervolgens zoom ik in H2 in op de visies van scholen en hoe ze burgerschap uitvoeren. Deze eerste twee hoofdstukken kunnen nu en in de toekomst een handig naslagwerk zijn.
- In H3 komt aan de orde hoe kunst en cultuur een rol speelt in visie, beleid en uitvoering, wat de vragen van de scholen zijn en hoe cultuur terugkomt in de kerndoelen.
- In H4 zoom ik in op didactieken vanuit kunstonderwijs die door de scholen zijn genoemd in relatie tot kunst en burgerschap.
- In H5 komen tot slot nog een paar voorbeelden aan de orde.

In het tweede helft van het verslag zitten vooral de leerpunten: af en toe tref je daarom in een oranje kader een aandachtspunt of mogelijke vervolgstap voor Kunstkade aan. Door middel van infographics door het geheel stuk vat ik de informatie in een oogopslag samen. Hierin vind je ook op hoofdlijnen de conclusie.

Veel dank aan alle betrokkenen voor hun medewerking aan dit onderzoek. En bovenal veel aan Kunstkade voor hun vertrouwen en geduld!

1. Waarom burgerschap in het onderwijs?

In de conceptkerndoelen van burgerschap wordt deze vraag als volgt beantwoord:

Hoe actiever burgers zijn, hoe beter de democratie functioneert en vrijheden worden geborgd. Er is burgerschapsonderwijs om de democratische cultuur en de democratische waarden die daarbij horen toekomstbestendig te houden. Dit geldt niet alleen voor de democratische samenleving maar ook voor ons ecosysteem, de planeet. Vaardigheden die hierbij horen zijn vreedzaamheid, verdraagzaamheid, de bereidheid de ander te zien als gelijkwaardig en op gelijke voet met elkaar communiceren. De democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit vormen het fundament van de democratische samenleving. (Bron: *concept kerndoelen burgerschap, SLO 2024*).

De overheid wil dat burgerschapsvorming wordt behandeld in verschillende vakken en in samenhang met andere leergebieden. Maar wat moet er dan zoal aangeboden worden?

1.1 Wat is burgerschapsonderwijs?

Al sinds 2006 is er burgerschapsonderwijs. Burgerschapsonderwijs draait om de kennis, vaardigheden en ervaringen die leerlingen opdoen met betrekking tot de diverse en democratische samenleving. In een notendop is het onderwijs dat gehechtheid aan democratische waarden stimuleert en tegelijkertijd het functioneren van de democratische rechtsstaat (kritisch) bevraagt. Leerlingen ontwikkelen kennis en vaardigheden die hen in staat stellen maatschappelijke vraagstukken te herkennen, de waarden en belangen van zichzelf en anderen leren te begrijpen en de vaardigheid opdoen om daarin positie te bepalen en onderbouwd en handelend op te treden.

De wettelijke burgerschapsopdracht vraagt onder meer dat scholen de basiswaarden van de democratische rechtsstaat bevorderen. Basiswaarden zijn basale, minimale en breed onderschreven waarden die de democratische rechtsstaat ondersteunen. Zonder burgers die deze waarden steunen, kan een democratie niet bestaan. De overheid vraagt daarom het onderwijs bij te dragen aan bevordering daarvan. Dit is een inspanningsverplichting: scholen zijn niet verantwoordelijk voor wat leerlingen denken, maar moeten basiswaarden wel bevorderen. De basiswaarden van de democratische rechtsstaat hebben, zoals de wetgever aangeeft, betrekking op vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. De basiswaarde vrijheid wordt bevorderd door aandacht voor vrijheid van meningsuiting en autonomie. Gelijkwaardigheid wordt bevorderd in de vorm van het gelijkheidsbeginsel en het afwijzen van discriminatie. Solidariteit wordt bevorderd door verdraagzaamheid, begrip en verantwoordelijkheidsbesef en het afwijzen van onverdraagzaamheid.

De wet vraagt aandacht voor drie aspecten:

1. De minimale inhoud die aandacht moet krijgen: basiswaarden en sociale & maatschappelijke competenties
2. Enkele onderwijskundige uitgangspunten voor de manier waarop die aspecten aan bod komen: doelgericht, samenhangend, herkenbaar en inzicht in resultaten
3. Eisen aan de omgeving waarin burgerschapsonderwijs gegeven wordt: Schoolklimaat als oefenplaats in overeenstemming met basiswaarden.

Inhoudelijk betekent dat:

- het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;
- het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving en;
- het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden

(Bron: *Kern wet 'Verduidelijking burgerschap': Artikel 17 - Actief burgerschap en cohesie*).

Burgerschapsonderwijs beoogt daarmee de volgende overkoepelende doelen in samenhang en balans te realiseren:

- Voegen in én vormen van de samenleving
- Koesteren én bekritisieren van de democratische rechtsstaat
- Kritisch bevragen én luisteren en open staan voor onderbouwde meningen van anderen

Deze doelen vormen de paraplu van de kerndoelen (PO/VO) en dimensies (mbo).

Eenvoudiger gezegd door Hessel Nieuwelink, lector burgerschap: *Burgerschapsonderwijs gaat uiteindelijk om het gevoel hebben dat je erbij hoort en het gevoel hebben dat jij ook de wereld vormgeeft.*

Als het gaat om doelgericht en samenhangend burgerschapsonderwijs, dan zijn er vier thema's waarmee schoolteams direct aan de slag kunnen, stelt de onderwijsinspectie:

1. Burgerschapsonderwijs is gebaseerd op visie
2. Burgerschap bestaat uit sociale én maatschappelijke doelen
3. Burgerschapsonderwijs kent een samenhangend aanbod en een doorgaande leerlijn van groep 1 tot en met 8
4. Bij burgerschap is de ontwikkeling van de leerling inzichtelijk.

(Bron: *Peilonderwijs 2019-2020*). Ten aanzien van punt 2, de doelen, zijn de concept-kerndoelen een globaal houvast voor het onderwijs.

1.2 De (kern)doelen van burgerschapsonderwijs van PO en VO

In maart 2024 zijn zes conceptkerndoelen opgeleverd verdeeld in drie categorieën. Dit zijn:

A. Schoolcultuur.

Kerndoel 1. Schoolcultuur (De school als oefenplaats)

B. Samenleving en democratie (doel gericht op kennis, handelen en handelen leerling)

Kerndoel 2. Diversiteit

Kerndoel 3. Democratische waarden

Kerndoel 4. Maatschappelijke betrokkenheid

Kerndoel 5. Democratische betrokkenheid

C. Maatschappelijke vraagstukken (gericht op kennis, handelen en handelen leerling)

Kerndoel 6. Maatschappelijke vraagstukken.

De inhoud van de concept kerndoelen zijn voor het primair en voortgezet onderwijs gelijk maar er wordt gedifferentieerd in abstractie, complexiteit en context. In het document 'concept kerndoelen' zijn de kerndoelen nader uitgewerkt.

In een eerder stadium zijn er door de SLO negen burgerschapsthema's onderscheiden. Deze thema's gaan nu op in de uitwerking van de kerndoelen en worden niet meer apart genoemd. Ze spreken wel tot de verbeelding en zijn ook onder de kerndoelen te brengen:

Kerndoel 3 en 5 is uitgewerkt in de thema's: Vrijheid en gelijkheid, Macht en inspraak, Democratische cultuur

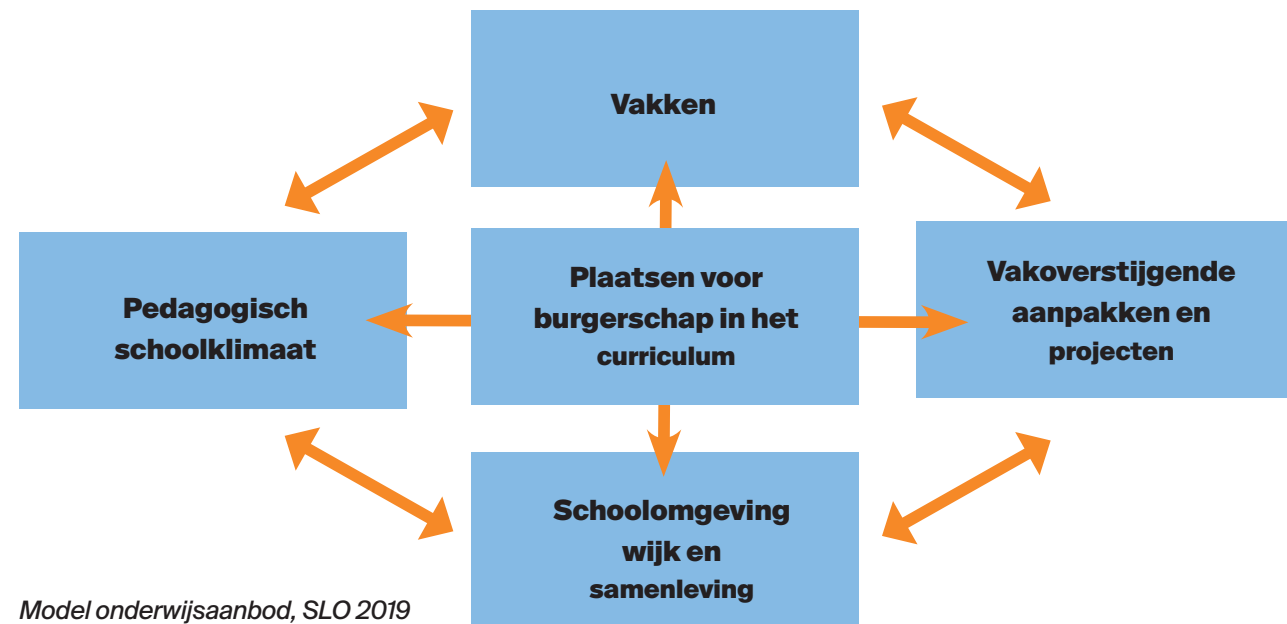
Kerndoel 2 diversiteit is uitgewerkt in de thema's: Identiteit, Diversiteit, Solidariteit

Kerndoel 4 maatschappelijke betrokkenheid en kerndoel 6 maatschappelijke vraagstukken zijn uitgewerkt in: Duurzaamheid, Digitaal samenleven, Globalisering, Technologie.

1.3 Bovenbouw VO

Voor de bovenbouw van het VO is een actualisatie van het examenprogramma gaande. Voor de bovenbouw wordt nog meer ingezet op samenhang. De doorlopende lijn naar de bovenbouw van het voortgezet onderwijs krijgt met name vorm in de examenprogramma's van de maatschappijvakken (maatschappijleer is de beste 'landingsplaats' voor burgerschap, zo wordt in de concept-kerndoelen gesteld) en Nederlands. De kennis en vaardigheden worden hier verdiept.

Burgerschap kent geen referentiekaders en de conceptkerndoelen zijn meer gericht op ervaringen en competentie- en vaardighedenontwikkeling, dan op niveaubepalingen van Beheersing (Hessel Nieuwelink, 2023).

Dit model maakt duidelijk hoe de SLO het leergebied ziet: in sterke samenhang met andere vakken, de omgeving en het pedagogisch klimaat in de school. In het document conceptkerndoelen staat: 'Burgerschapsonderwijs speelt zich bij uitstek af op het snijvlak van leergebieden. Alle andere leergebieden bieden belangrijke kennis en vaardigheden aan voor burgerschapsonderwijs. Scholen kunnen zelf kiezen hoe de kerndoelen burgerschap een plaats krijgen in het onderwijs.'

1.4 De domeinen van burgerschap in het mbo

Burgerschap is in het mbo een apart vak en bereidt

mbo-studenten voor op actieve participatie in de maatschappij en het goed functioneren binnen hun gekozen beroep. Specifiek voor mbo-studenten is het volgende geformuleerd:

- Burgerschapsonderwijs stimuleert mbo-studenten om hun sociaal-maatschappelijke en politieke competenties (verder) te ontwikkelen, waarmee ze hun burgerschap in een democratische rechtsstaat (verder) vormgeven.
- Burgerschapsonderwijs stimuleert dat studenten de verantwoordelijkheid willen en kunnen nemen voor de eigen positie en het eigen functioneren binnen de samenleving en de wereld.
- Burgerschapsonderwijs beoogt de burgerschapscompetenties van studenten (verder) te ontwikkelen door hen te stimuleren te oefenen met hun rol als burger in een democratische rechtsstaat. (Bron: burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving).

Scholen moeten competenties (kennis, vaardigheden en houding) bevorderen op het politiek-juridische domein, het economische domein, het maatschappelijk-sociale domein en het domein vitaal burgerschap. Deze domeinen bestaan sinds 2012. Daar is later kritisch denken aan toegevoegd als 'paraplu'. Daarnaast worden er vier thema's voor de inrichting van het burgerschapsonderwijs in het mbo onderscheiden. Vanaf 2026-2027 moeten mbo-studenten ook examen gaan doen in het vak. Momenteel wordt het vak vaak getoetst in de vorm van een portfolio. In het adviesrapport over nieuwe kwalificatie-eisen uit 2022 worden naast de dimensies vier verdiepende thema's voorgesteld, bedoeld om meer houvast te

geven bij de uitvoering van burgerschapsonderwijs: **Thema 1.** Verschil en gelijkwaardigheid: Over de spanning in de nadruk op ruimte voor verschillen kan de onderlinge gelijkwaardigheid onder druk zetten, en vice versa: teveel nadruk op gelijkwaardigheid begrenst de vrijheid om het leven in te vullen als men wil.)

Thema 2. Individu en groep: Er kunnen spanningen bestaan tussen individuele en collectieve belangen, tussen belangen van burgers onderling en tussen collectieve belangen. Tegelijkertijd kan individuele vrijheid alleen bestaan als ook collectieve waarden zoals solidariteit, sociale cohesie en veiligheid voldoende worden geborgd. Spanningen worden bij uitstek zichtbaar in vraagstukken rond werk, inkomen, onderwijs en sociale zekerheid.

Thema 3. Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken: Dit thema gaat over de manieren waarop mensen naar de wereld kijken en over dat deze visies mogen verschillen: pluriformiteit is essentieel. Mensen met verschillende maatschappijvisies maken verschillende afwegingen bij spanningen die in de andere thema's besproken worden, rondom onder meer verschil-gelijkwaardigheid, belangenafwegingen en besluitvorming. Een maatschappijvisie bestaat wanneer er een samenhangende visie is op de weging van verschillende spanningen.

Thema 4. Macht en besluitvorming: Dit thema gaat over de manieren waarop machtsverhoudingen en belangen een rol spelen bij (mede)zeggenschap en besluitvorming in de samenleving. De vormgeving van (mede)zeggenschap en besluitvorming kent spanningen, zoals meerderheidsbelangen-minderheidsbelangen, snelheid-draagvlak en vrijheid-gelijkheid. De democratische rechtsstaat is een kader dat rechtvaardige besluitvorming probeert mogelijk te maken.

De inhoud van de thema's zijn uitgewerkt in de onderdelen kennis, veranderbaarheid, ervaringen, standpunt en handelingsmogelijkheden. (Bron: adviesrapport in een veranderende samenleving, 2022).

1.5 Digitaal burgerschap in mbo

Digitaal burgerschap betekent dat mensen zich

actief, vaardig en weerbaar kunnen bewegen in de online informatiesamenleving. Wie digitaal vaardig is, verkent nieuwe digitale mogelijkheden, benut de kansen die technologie biedt en ontwikkelt de vaardigheden die nodig zijn om te ontdekken en te experimenteren. Digitaal burgerschap betekent ook dat je je onderdeel voelt van de publieke zaak, ervaren dat je die zelf ook kunt vormgeven en dat je bereid bent actief bij te dragen aan het maatschappelijk debat, ook als dat online wordt gevoerd. (Bron: bibliotheeknetwerk.nl)

In het PO en VO wordt in dit verband in de kerndoelen vooral de online identiteit en online omgangsvormen genoemd. Binnen het economische domein van burgerschap in het mbo heeft digitaal burgerschap een grotere plek.

Hoort digitaal burgerschap bij het beroepsonderwijs?

Trudy Vos, bestuurder bij ROC van Twente vindt van wel. "We hebben drie opdrachten: opleiden voor vakmanschap, opleiden voor vervolgonderwijs en opleiden voor burgerschap. Dat laatste is ook heel belangrijk, want je wilt dat studenten een mooi, zelfredzaam leven kunnen leiden. Studenten moeten in staat zijn om binnen bedrijven en in de (informatie) samenleving mee te denken over hoe iets beter of anders kan." (Bron: kennisnet.nl)

Doorkijkje naar H3 en H4:

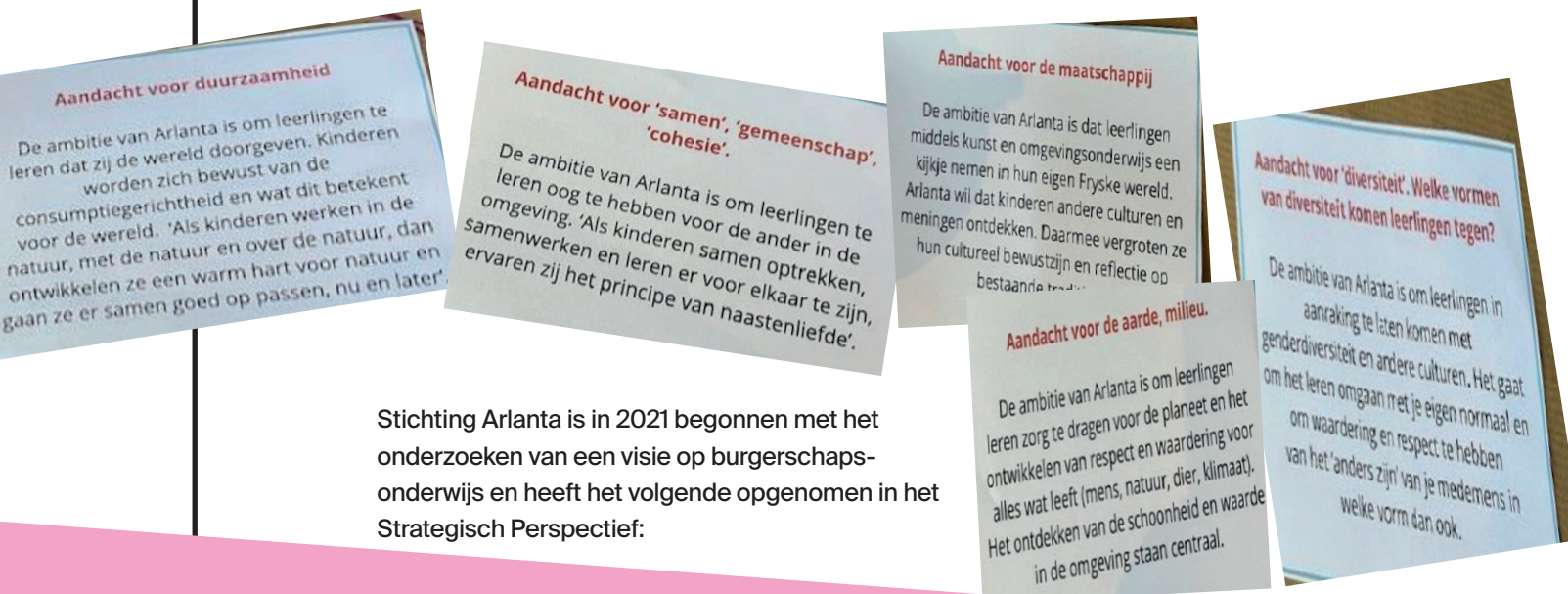
De roep om samenhangend burgerschapsonderwijs, en dat het bij burgerschap vooral gaat om vaardigheid en competentie-ontwikkeling, biedt ruimte voor cultuuronderwijs. Cultuuronderwijs kan burgerschapsvorming tastbaar maken door in te zetten op maken en meemaken waardoor de leerlingen betekenis geven en reflecteren. Alle kerndoelen gaan over cultuur en over hoe dat specifieke onderdeel van cultuur werkt en wordt beleefd. Daarmee kan cultuuronderwijs dus ook aansluiten op alle kerndoelen. Afhankelijk van de leerlingpopulatie, de omgeving, de leeftijdsgroep, kunnen er keuzes worden gemaakt voor het inzetten van kunst disciplines of erfgoed. Het kan ook betekenen dat er één leerlijn is voor beide vakgebieden, al zullen mogelijk nog weinig scholen daarvoor kiezen omdat burgerschap onder een vergrootglas ligt en dus erg zichtbaar moet zijn in visie en beleid.

2. Visies van scholen op burgerschap

Scholen voeren de ontwikkeling van visie en beleid op burgerschap over het algemeen zorgvuldig uit, in overleg met een brede groep leerkrachten, coördinatoren, directeuren, en de GMR. Maar hoe ziet dat er in de praktijk uit? Ik belicht de visies en de implementatie ervan. In het volgende hoofdstuk komt aan bod hoe de scholen kunst en cultuur zien in relatie tot burgerschap.

2.1 Burgerschap in het PO: Stichting Arlanta

Momenteel is stichting Arlanta met 20 basisscholen in Noord-Oost Friesland burgerschap aan het verfijnen in beleid met het Expertisecentrum Burgerschap.

Stichting Arlanta is in 2021 begonnen met het onderzoeken van een visie op burgerschaps-onderwijs en heeft het volgende opgenomen in het Strategisch Perspectief:

Het antwoord van Arlanta op de burgerschapsopdracht is: Arlanta wil onderwijs verzorgen dat de horizon van leerlingen verbreedt. “We ondersteunen kinderen op onze scholen in hun ontwikkeling om zich in een complexe, multiculturele en kennisintensieve samenleving te kunnen handhaven en daarin te kunnen participeren. We stimuleren de ontwikkeling van hun moreel kompas dat richting geeft aan zorg voor de wereld om hen heen. We leren ze de wereld te lezen en deze actief mee vorm te geven.” (uit Strategisch perspectief, pag. 6). Het gaat hierbij om de wereld in zijn geheel, mens, dier en natuur.

Implementatie

Arlanta heeft de visie onlangs nader uitgewerkt in een werkgroep burgerschapsonderwijs waar de bovenschools icc'er ook bij betrokken is geweest. Zodoende kon zij de verbanden leggen met cultuur-onderwijs, kunst en erfgoed. Helaas is de visie op het moment van het verschijnen van dit verslag nog niet openbaar.

Het Expertisecentrum en Arlanta hebben de maatschappelijke vraagstukken in vier deelgebieden onderverdeeld.

De leerling in relatie tot:

I. Anderen:

1. Trend van **individualisering** – ieder maakt keuzes voor zichzelf, eigen belang voorop, ik staat centraal.
2. Trend van **pluriformiteit** – hoewel in de regio nog behoorlijk homogeen, wél in Nederland diversiteit groot.

II: De duurzame wereld om hen heen

1. Trend van uitbuiting van de aarde, zorgen om **klimaat** en planeet.
2. Trend van **consumptiemaatschappij**.

III: De maatschappelijke culturele wereld om hen heen

1. Trend van onderwaardering van **kunst en cultuur** als uiting van gezamenlijke geschiedenis, oriëntatie op de maatschappij, maatschappelijke vraagstukken (zoals oorlog en vrede), kansenongelijkheid in de regio (minder toegang tot culturele voorzieningen).
2. Trend van **polarisatie** en moeite om de **democratische rechtsstaat** in deze tijd vorm te geven.

IV: Zichzelf

3. Trend van **prestatievaardigheid** – een eenzijdige focus op kwalificatie, leerlingen moeten succesvol zijn (prestatiedruk).
4. Trend van **materialisme** en verharding van de maatschappij – verwachtingen vooral te moeten bijdragen aan economische vooruitgang en relativiteit van waarden en normen, verlegenheid om te reflecteren op wat ‘waar’ is.

De scholen zijn op dit moment bezig om voor zichzelf burgerschapsonderwijs zichtbaar te maken in het curriculum. Arlanta-scholen hebben een christelijke identiteit en ziet de aandacht voor deze identiteit als een onderdeel van burgerschapsvorming. Ook kiest de stichting ervoor om veel aandacht te besteden aan de rol van kunst en cultuur in burgerschap. De bovenschoolse icc'er speelt hierin een belangrijke rol. Zo is er uitgebreid aandacht geweest op het directeurenoverleg voor de verbinding tussen de leergebieden en hebben een aantal scholen leervragen geformuleerd binnen een speciaal traject dat vanuit KEK cultuureducatie is aangeboden. Heidi Rubingh, bestuurder van Arlanta, ziet voor kunst in relatie tot burgerschap een grote rol: “In kunst komt burgerschap naar voren. Een voorbeeld: je hoort bij theater hoe een ander woorden geeft aan een situatie of een gevoel. Je moet uit de comfortzone en dat kost moeite. Maar dat willen we onze kinderen leren en dus ook onze leerkrachten. Wees daarin niet bang voor ongemak. Daar zit misschien wel de sleutel tot verandering.”

Hierover meer in het hoofdstuk: ‘Burgerschap in relatie tot kunst en cultuur’.

2.2 Burgerschap in VO: Piter Jelles Impulse, YnSicht en de Johan de Witt Scholengroep

Piter Jelles Impulse voor VMBO-t, HAVO en VWO heeft een uitgebreid burgerschapsbeleidsplan en noemt inclusie en gelijkwaardigheid als belangrijke pijler. Het plan is in samenspraak met de vaksecties tot stand gekomen. De visie luidt:

In onze leer- en leefomgeving vormen leerlingen, teamleden en indirect ouder(s) en/of verzorgers een gemeenschap waar we van elkaar en met elkaar leren en leven. Burgerschapsvorming in de breedste zin van het woord is zichtbaar in alle onderwijsactiviteiten op Impulse. De cultuur in de school kenmerkt zich als een **inclusieve cultuur** waar we iedereen zijn/haar unieke plek in de wereld erkennen en waar we elkaar **gelijkwaardig** met **respect voor het verschil** ontmoeten.

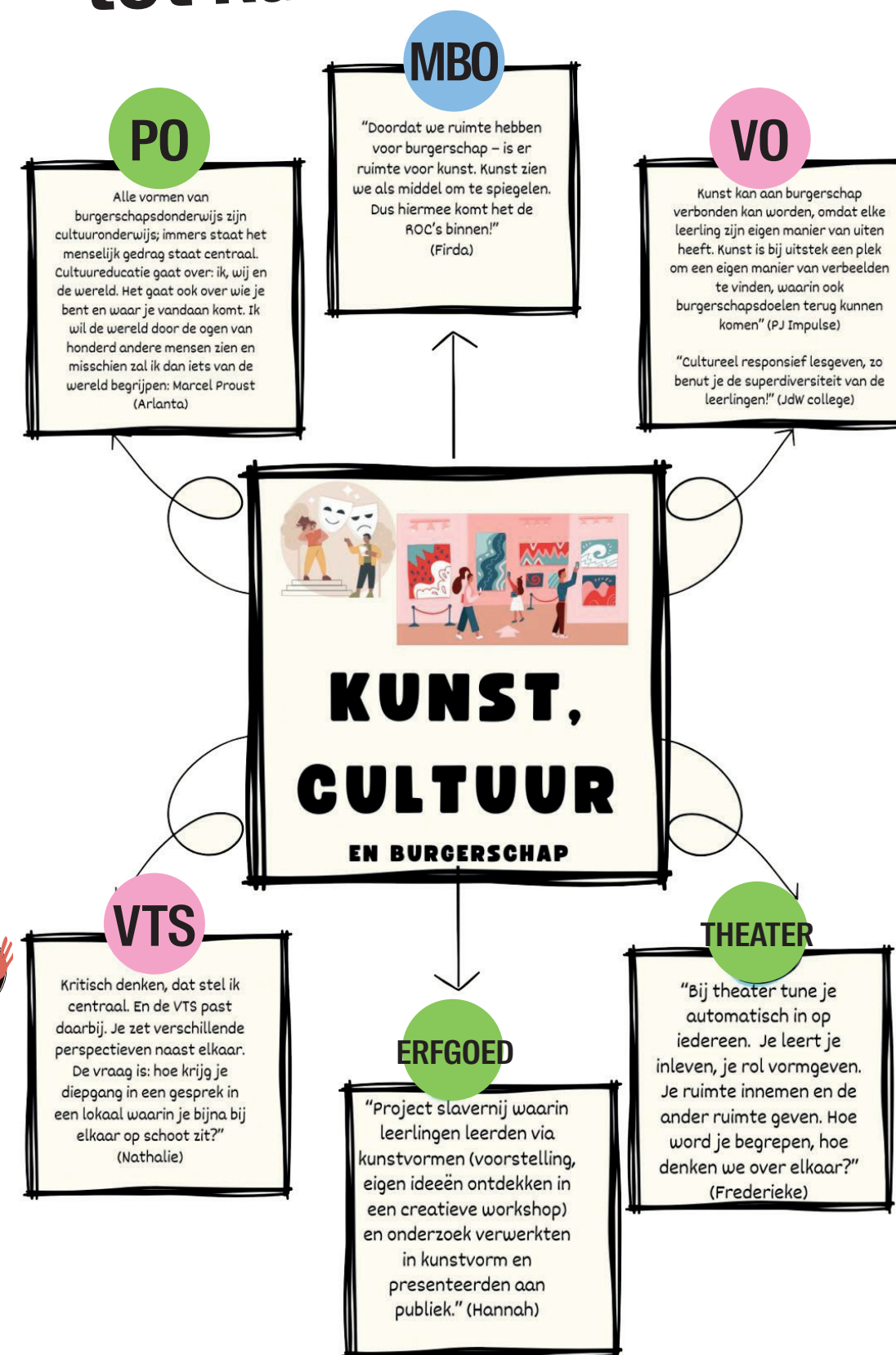
Leerlingen leren over medezeggenschap, rechten en plichten en democratisch vaardig te worden in coachingsactiviteiten, community-activiteiten binnen en buiten de school. Verbinding met levensechte thema’s doen we door de samenleving binnen de school te halen (verkiezingen, gastsprekers etc.) en waar mogelijk leerlingen de samenleving in te brengen via eigen projecten of gemeenschappelijke activiteiten. We doen dit via de leerlijn coaching, setting en community. Tijdens de coaching wordt er door de jaren heen stil gestaan met de doelen die bij burgerschap horen. Bij Setting draait alles om onderzoeken doen naar alles wat we maar kunnen vinden in de samenleving. Binnen de community van de school passen we op elkaar, denken we aan elkaar en leren we met en van elkaar. Actief deelnemen, kritisch en creatief denken en samenwerken, je inleven en op keuzes reflecteren, standpunten formuleren en omgaan met verschillen en conflicten is onderdeel van het individuele leerplan van leerlingen en de route richting het eindexamen.	op een duidelijke manier in alle vakgebieden te laten terugkomen. In de school moeten democratische waarden en rechten zoals opgenomen in de grondwet, in verdragen van de Europese Unie en de Raad van Europa (EVRM), de universele verklaring van de rechten van de mens (UVRM) en het VN-verdrag van de rechten van het kind (IVRK) uitgangspunt zijn voor al het handelen.		eigen mening kunnen onderbouwen en een afgewogen oordeel kunnen vormen. Zij zijn maatschappelijk en politiek betrokken en voelen zich medeverantwoordelijk, ook met betrekking tot hun directe omgeving. Zij zijn respectvol, rechtvaardig en tolerant. Zij zijn zelfredzaam en hebben voldoende (zelf)kennis om te kunnen functioneren in de democratische samenleving.
Op Piter Jelles YnSicht voor VMBO-b, VMBO-k en de gemengde leerweg is het burgerschapsonderwijs geschreven vanuit de sectie Mens en Maatschappij. Alle vakken zijn geraadpleegd. Elk vak heeft vervolgens in zijn sectieverbeterplan opgenomen dat er gewerkt wordt aan aantal onderdelen van burgerschap. De burgerschapscöördinator heeft dit voorgesorteerd.	Wij zijn stappen aan het maken om dit onder te brengen in wat wij de Wereldcampus zijn gaan noemen. Hoe zorgen we ervoor dat we onze leerlingen opleiden tot wereldburgers, die om zich heen kijken en de wereld een betere plek willen maken? We combineren dat met een stukje horizonverbreding, dus persoonsvorming in de vorm van verschillende vakoverstijgende modules die leerlingen kunnen volgen. Het is altijd een combinatie van vakken die leerlingen laat zien hoe complex de werkelijkheid daadwerkelijk is. Hoe zorgen we ervoor dat we onze leerlingen opleiden tot wereldburgers, die om zich heen kijken en de wereld een betere plek willen maken?	2.3 Burgerschap in mbo: Firda en ROC Twente Firda heeft een zeer uitgebreid beleidsplan voor burgerschapsonderwijs opgesteld. Een greep uit de visie: Firda is als ontmoetingsschool een onderdeel met vertegenwoordigers en bronnen van de samenleving. Studenten vormen zich als maatschappelijke en levensbeschouwelijke persoon, doordat ze bij ons verbindingen aangaan met zichzelf, de ander en met de wereld. Daarin komen ze vragen tegen als: wie ben ik? Hoe ben ik in het contact met anderen? Waar sta ik voor? Firda is als minisamenleving een werkplaats voor Burgerschapsvorming. Als student leer je dat je niet alleen ónderdeel bent van de samenleving, maar dat je als zoeker er ook mede vorm aan kunt geven. Firda helpt bij hun tocht naar hoe ze burger willen zijn.	Het practoraat burgerschap van ROC Twente waar een practor en twee docent-onderzoekers bij betrokken zijn, heeft de focus op kritisch denken en doen. Femke Bijker, practor burgerschap sinds 2024, vertelt: noemt drie bronnen waar de student mee te maken heeft en waar ze hun burgerschapsonderwijs op aanpassen: - Persoonlijk: omstandigheden waarin de student opgroeit, de thuissituatie. Hier kan de school weinig aan veranderen, dit ligt vast; - Cognitief: de intelligentie, de mate waarin de student kan leren. De student komt met een bepaald niveau de school binnen, hier heeft de school het mee te doen; - Socio-cultureel: de ontmoetingen die de student heeft, de actie en reflectie daarop. Hier zit de invloed van onderwijs. Hier kan de school verschil maken. Bijker: “Als we uitgaan van ontmoeting, betreft dit niet alleen geregisseerde ontmoetingen maar ook spontane ontmoetingen. Ook hierin schuilen burgerschapslessen! Ontmoeting, actie en reflectie zijn de pijlers waarop het burgerschapsonderwijs wordt uitgewerkt binnen de strekking Kritisch denken en doen”. <i>(Bron: interview op 3 oktober 2024).</i>
De visie van een school op burgerschap speelt een centrale rol als begin- en eindpunt van een ontwikkeling. Die visie vormt de basis voor het in samenhang en doelgericht werken aan burgerschapsonderwijs. Op basis van de visie op burgerschap worden leerdoelen opgesteld, gerelateerd aan de huidige wettelijke kerndoelen. Er kan organisatorisch op verschillende manieren gewerkt worden aan het realiseren van de leerdoelen voor burgerschap: dat kan in vakken, in vakoverstijgende aanpakken en projecten, door de schoolomgeving te betrekken en door het pedagogische klimaat op school. Wij willen doelgericht en samenhangend werken aan burgerschap. Om burgerschap op een goede manier vorm te geven binnen YnSicht is het belangrijk dat iedereen meedoet. Deze visie is een eerste handreiking om burgerschap	Implementatie Hannah van der Plaat van !mpulse vertelt over de uitvoering: “Alle domeinen hebben hun eigen kijk op burgerschap kunnen inbrengen voor de visie. Binnen de vakgebieden kunnen vakken een eigen draai aan het beleid geven. Burgerschapsonderwijs is uitgewerkt in dit burgerschapsbeleidsplan en met name in de leerlijn van coaching, community, maatschappijleer en Mens & Maatschappij op !mpulse. Het helpt dat we bijvoorbeeld al vakgebieden hebben als Mens & Maatschappij, waarin economie, maatschappijleer, geschiedenis en	Firda biedt alle opleidingen aan voor het mbo en binnen alle sectoren is er sprake van burgerschapslessen. De diversiteit is een kracht onder de ROC’s vinden burgerschapsprojectleiders Mathijs de Jong en Alinda Kiel. Er zijn zes verschillende ROC's van Firda met +/- 4000 leerlingen. In elk college zijn twee burgerschapscöördinatoren werkzaam. Deze mensen hebben weer contact met de burgerschapsdocenten op de colleges. Burgerschap wordt als vak aangeboden in de eerste twee jaren van de opleidingen, gedurende 1 à 2 uur per week, met een totaal van 160 uur. ROC Twente ROC Twente werkt met een handboek met daarin een visie en mensbeeld. Hierin staat onder meer: Goede burgers zijn kritische burgers die hun	Implementatie In het netwerk van burgerschapcoördinatoren dat Mathijs en Alinda aansturen wordt op hoofdlijnen besproken hoe de visie van Firda op burgerschap te ontvouwen. Er worden projecten opgezet en gedeeld zoals het Firda beraad. Maar ook wordt het gebruikt voor onderzoek. Mathijs de Jong: “Doen we het goede? Klinken de waarden door bij de student? We willen graag empathisch vermogen ontwikkelen, zien we dat terug? Maar de coördinatoren bespreken ook welke theatervoorstellingen gaan we inboeken.” Het vak moet herkenbaar zijn op het rooster in elke opleiding, net als Nederlands. In de lessen wordt vaak een thema aangesneden en daarmee gaan de leerlingen aan de slag. Maar er zijn ook opleidingen die het willen integreren in andere vakken.

Een mooi voorbeeld vinden we in de opleiding autotechniek: daar stond de DAKAR race centraal in de burgerschapslessen. Wat kom je tegen? Verschillende culturen, situaties onderweg, armoede, milieuvervuiling enz. Een mooi voorbeeld vinden Mathijs en Alinda van hoe burgerschap wordt gecombineerd met de inhoud van de opleiding en dus de interesse van de student. Maar het zoeken naar passende thema's is wel hard werken. Mathijs vertelt: "De kwaliteit van het vak burgerschap is hoog. Maar de houdbaarheidsdatum van lesmateriaal is niet zo lang, thema's veranderen snel door actualiteit. Dus dat is steeds een uitdaging, het vraagt van de docenten om goed hun vak bij te houden".

Burger zijn en burgerschap is bij zowel Firda als ROC Twente onderverdeeld in drie gebieden, namelijk persoonlijk, maatschappelijk en beroepsmatig. In de burgerschapslessen worden studenten steeds op deze drie bevraagd vertelt Femke Bijker. ROC Twente wil in burgerschapslessen lokale politieke participatie bij studenten bevorderen. Docenten hebben zich bekwaamd in het voeren van controversiële dialogen in de klas. Opdrachten worden soms beoordeeld met een cijfer.

3. Burgerschap in relatie tot kunst en cultuur

Wat zeggen de verschillende scholen over de rol van kunst en cultuur in burgerschap?

3.1 Het primair onderwijs

Stichting Arlanta in Dokkum heeft de visie op burgerschap onlangs nader uitgewerkt in een werkgroep burgerschapsonderwijs waar de bovenschools icc'er ook bij betrokken is geweest. Zodoende kon zij de verbanden leggen met cultuuronderwijs, kunst en erfgoed. Met de kenmerken van de regio waarbinnen de leerlingen van de scholen opgroeien, legt Arlanta de nadruk binnen het burgerschapsonderwijs op: **diversiteit & kunst en cultuur**. Begrippen als cultuur en cultureel bewustzijn komen namelijk vaak terug in de uitwerking. In de oriëntatie op de visie is het volgende beschreven:

Cultuureducatie is onderdeel van ons burgerschapsonderwijs
Bij Arlanta kiezen we er nadrukkelijk voor om cultuureducatie onderdeel te laten zijn van de visie op burgerschapsonderwijs. Alle vormen van burgerschapsonderwijs zijn cultuuronderwijs; immers staat het menselijk gedrag centraal. Cultuureducatie gaat over: ik, wij en de wereld. Het gaat ook over wie je bent en waar je vandaan komt. Ik wil de wereld door de ogen van honderd andere mensen zien en misschien zal ik dan iets van de wereld begrijpen: Marcel Proust. Kunst en cultuur zijn belangrijk om de wereld te ontdekken; om de wereld te leren lezen zoals we dat bij Arlanta zeggen.

Ten aanzien van de leerling in culturele omgeving stelt Arlanta: Aandacht voor de maatschappij is te kennen in de **Fryske en andere culturen** om ons heen. Cultuur is alles om ons heen. Cultuur is de manier waarop we onze omgeving ervaren, ontdekken en duiden. De ambitie van Arlanta is dat leerlingen middels kunst en omgevingsonderwijs een kijkje nemen in hun (eigen Fryske) wereld. Arlanta wil dat leerlingen andere culturen en meningen ontdekken. Daarmee vergroten ze hun cultureel bewustzijn (uit visie Kunst en Cultuur van Arlanta) en reflectie op bestaande tradities.

Ten aanzien van de leerling ten opzichte van zichzelf: **Cultuureducatie, brede kunstlessen** en filosofie kunnen hierbij helpend zijn. Met filosoferen leren de kinderen te luisteren naar de ander, elkaar te respecteren en zich te verplaatsen in de positie van een ander. Daarnaast kan het vormend werken: kinderen ontdekken hoe ze over de wereld denken,

leren deze gedachten beter verwoorden en ze leren deze uit te durven spreken. De kinderen leren zich te uiten in verschillende **beeldtalen**. Ze leren zichzelf en de ander kennen en ontdekken waar hun **talenten en passies** liggen. Door te **reflecteren** op activiteiten en ervaringen leren zij om bewust keuzes te maken die goed voor henzelf zijn en voor de ander. Hierbij leren zij wanneer het even moeilijk wordt door te zetten en de plek der moeite niet uit de weg gaan. Deze teksten zijn bedoeld om betrokkenen op de basisscholen inzicht te geven in waar burgerschapsonderwijs zich bevindt in de school. In een gesubsidieerd leernetwerk dat in samenwerking met Keunstwurk wordt geleid werken icc'ers, directeuren en ib'ers aan verandering in de school. Een aantal scholen heeft onderzoek in een leervraag cultuuronderwijs en burgerschap in samenhang. Het traject loopt tot juni 2025. Hierin wordt onder meer ook bekeken hoe cultuuraanbod van buiten past in het burgerschapsonderwijs.

3.2 Het VO

Piter Jelles Impulse heeft kunst niet verwerkt in het burgerschapsplan of vice-versa. De docent geschiedenis, Hannah van der Plaat, ziet het wel en benoemt het verband als volgt: “Ik (Hannah) denk dat kunst aan burgerschap verbonden kan worden, omdat elke leerling zijn eigen manier van uiten heeft. Kunst is bij uitstek een plek om een eigen manier van verbeelden te vinden, waarin ook burgerschapsdoelen terug kunnen komen. Ik denk dus dat kunst een middel is om de doelen van burgerschap te bereiken.” Tegelijk schrijft zij: “Ik zou wel meer overstijgend onderwijs willen zien, zodat onderwerpen en doelen vanuit verschillende vakken op soortgelijke wijze worden behandeld. Dan wordt onderwijs denk ik veel betekenisvoller.” Succesvolle voorbeelden die ze noemt zijn de projectdag over slavernij waar leerlingen leerden vanuit verschillende perspectieven te kijken naar de verhalen. Daarnaast een literatuurproject waarin de vakken Geschiedenis en Nederlands samenwerkten. “Leerlingen lezen een historische roman, analyseren dit bij geschiedenis op betrouwbaarheid en standplaatsgebondenheid, en bij Nederlands kijken ze naar de achtergrond van een historische roman.”

Op YnSicht heeft de burgerschapscoördinator het volgende in het burgerschapsplan opgenomen over kunst en cultuur:

CKV en Kunst
In deze vakken kunnen docenten bijvoorbeeld aandacht schenken aan: vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst; de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar; de rol van de media, beeldvorming en desinformatie.
Aanbevelingen (voor de docenten):
- Bezoek museum of tentoonstellingen
- Laat de leerling zich verdiepen in de kunstenaar en/of gedachten van kunstenaars
- Laat de leerling verbanden leggen tussen identiteit en kunst
- Laat de leerlingen gemaakte werken verantwoorden en uitleggen in eigen taal met daarbij rekening houden met anderen

Frederique de Vries, theaterdocent op Ynsicht, ziet kansen voor de kunstensectie bij burgerschap in de school. Nu wordt burgerschap via een methode gegeven, maar Frederique en haar collega zouden het leergebied graag integraal aanpakken, vanuit de leerlingen. De burgerschapscoördinator heeft pragmatisch aspecten van burgerschap neergelegd bij de vakken: hoe kun je burgerschap raken? “Wij kregen bij de kunstensectie terug dat dat kan middels ‘presenteren en lezen’. Maar wij doen veel meer aan burgerschap, het is elke les aan de orde en dat gaat veel verder dan alleen deze componenten”.

Thema's als Paarse Vrijdag of verkiezingen grijpt Frederique aan in haar theaterlessen om de brug naar burgerschap te slaan. Ook bezocht zij met haar leerlingen de tentoonstelling ‘Ja ik wil’ van het Fries Museum, waarna haar leerlingen trouwjurken uit hun eigen cultuur onderling presenteerden. Dat ontstond spontaan en daarmee lokt deze tentoonstelling dus de juiste interactie uit. Ze ziet winst in samenwerking met culturele instellingen in het onderwijs en denkt dat er ook nog iets te winnen valt in onderling contact tussen docenten over burgerschap.

Zorgen om leerlingen
Ook vertelt Frederique dat ongeveer 33 leerlingen gaan niet mee met de werkweek. “Deze groep is niet aangehaakt. Deze groep is moeilijk te bereiken. Maar hoe is dat straks als ze de maatschappij in gaan? Dat is zo mooi aan je kunstvak: je ziet wie niet meedoet. En dat is ook burgerschap. Met theater bijvoorbeeld verleg je grenzen. We bieden een andere context voor de leerling om zich te uiten.”

Vraag: Samenhang en overstijgend lesgeven is dus een aandachtspunt. In het VO ‘pak’ je leerlingen als er interactie ontstaat. (Hoe) kan Kunstcade (ism aanbieders) de (kunst)docenten op de school ondersteunen om burgerschapsonderwijs meer in samenhang en vakoverstijgend aan te bieden, waarbij deze interactie wordt uitgelokt? Bijvoorbeeld door kennis over de betekenis van kunst en cultuur in burgerschap nog verder te verspreiden, gesprekken hierover binnen de school te faciliteren of door ontwerpbijeenkomsten te organiseren waar verschillende docenten en aanbieders bij worden uitgenodigd.

De Johan de Witt Scholengroep in Den Haag heeft de volgende visie op kunstonderwijs waarin burgerschap is verweven:
Goed kunstonderwijs sluit aan bij de beleefwereld van leerlingen. Ons kunstonderwijs gebruikt de kracht van de superdiversiteit van onze leerlingen, de rijke omgeving en maakt verbinding met maatschappelijke thema's. Door de diverse achtergrond van onze leerlingen is er geen sprake van een gemeenschappelijke basis op het gebied van cultuur en kunst. Kunstonderwijs kan de bron zijn om vast te stellen waar wel sprake is van gemeenschappelijkheid, en de weg waarlangs leerlingen hun eigen plek in de wereld kunnen ontdekken. *(Bron: cultuurprofiel scholen.nl)*

Deze visie, en die van Arlanta, is duidelijk ontworpen vanuit cultuur- en burgerschapsonderwijs samen. De Johan de Witt Scholengroep noemt cultureel responsief lesgeven als didactiek. Dit wordt toegelicht in het volgende hoofdstuk.

3.3 Het mbo

Het LKCA deed in 2024 onderzoek naar kunst en cultuur in de visie van de mbo's. Hieruit bleek dat cultuureducatie wordt gezien als een doel vanuit de gedachte van gelijke kansen op kunst en cultuur en talentontwikkeling en als een belangrijk middel om te werken aan life skills, **burgerschap**, verbinding en persoonsvorming.

Dat is ook het geval bij Firda, vertellen Mathijs de Jong en Alinda Kiel. Dat begint al in de leergang bij ECNO die veel docenten volgen. Hier komt kunst en cultuur

in terug in de vorm van VTS in het Fries Museum. Maar: 'Door het vak burgerschap komt kunst en cultuur bij onze leerlingen. Het is de plek om hier iets mee te doen in de opleidingen'.

- Wat gebeurt er nu zoal op het snijvlak?
- Theatervoorstellingen bezoeken met een maatschappelijk thema
 - Excursies naar het Anne Frank Huis of het verzetsmuseum
 - Workshops in een glasatelier voor Arcadia, waar studenten een groot glas in lood kunstwerk voor maken
 - Studenten Fashion Design die kringloopjurken naaien tot trouwjurken en studenten van de bakkersopleiding die taartjes maken voor het feest. Het Fries Museum is de plek waar dit vervolgens samenkomt.

Mathijs de Jong benadrukt dat docenten kunnen putten uit veel bronnen met lesmateriaal voor het vak burgerschap, maar dat het aanbod snel verouderd. Er is voortdurend behoefte aan nieuw aanbod en in de lessen kunnen zeker nog meer verbanden met kunst en cultuur worden gelegd. Zo denkt hij aan meer (art-based) werkvormen in de les ten bate van ervaringsgericht onderwijs. Maar ook in het mbo is de werkdruk hoog, dus de vraag moet zijn: hoe kunnen culturele instellingen helpen om het burgerschapsaanbod vorm te geven?

Aandachtspunt: als culturele instellingen goed op de hoogte zijn van de wettelijke eisen en een warme lijn hebben naar de burgerschapsdocent, kunnen gesprekken over de behoefte van de docent makkelijker vormkrijgen. De netwerken binnen de ROC's zijn hiervoor de ideale aansluiting. Maar soms zien burgerschapsdocenten door de bomen het bos niet meer. Er is veel lesaanbod en er is veel verbinding mogelijk. Kan Kunstkade hier een bemiddelende rol in spelen door bijv. aan de voorkant vragen te inventariseren en aan de andere kant te zorgen voor up to date kennis bij aanbieders?

Nathalie van Barneveld, docent burgerschap en kunstenaar in het mbo ROC Twente en ook geïnterviewd voor dit onderzoek, vertelt over VTS waarmee ze kunst naar de studenten haalt maar ook studenten naar het museum brengt.

Toen ik werd ingezet als docent wilde ik iets met kunst en cultuur, maar ik wist dat het ook toepasbaar moest zijn. Al zoekende kwam ik op VTS en samen met museum Oyfo en Rijksmuseum Twente ging ik dit uitproberen in mijn burgerschapslessen. De bijvangst van VTS is namelijk bevordering van taalontwikkeling en kritisch denken. "Bij mij gaat het over kritisch denken, dat stel ik centraal. En de VTS past daarbij. Je zet verschillende perspectieven naast elkaar. De vraag was: hoe krijg je diepgang in een gesprek in een lokaal waarin je bijna bij elkaar op schoot zit?"

VTS is een praktische verdiepende manier om kunst en burgerschap te verbinden. In het volgende hoofdstuk wordt dit nader toegelicht. Femke Bijker, practor bij ROC Twente: "Wat zo mooi is van het project VTS is dat het uitgaat van wat narratieve verbeelding genoemd wordt door Martha Nussbaum: de ervaring wordt onder woorden gebracht. Juist wanneer we uitgaan verschillende ervaringen van studenten op sociaal/cultureel vlak, is het mooi dat er binnen burgerschapsonderwijs ontmoetingen plaatsvinden die niet voor iedereen vanzelfsprekend zijn."

De vier domeinen en cultuuronderwijs
Zoals eerder gesteld bestaan burgerschap uit vier domeinen: politiek-juridische domein, het economische domein, het maatschappelijk-sociale domein en het domein vitaal burgerschap. Is er een specifieke dimensie voor burgerschap in het mbo die zich goed leent voor de verbinding met cultuuronderwijs? Het lijkt logisch te denken aan de maatschappelijk-sociale dimensie omdat hier het mens-zijn centraal staat, maar het is zonde om de andere dimensies uit te sluiten, zo laat het eerdergenoemde DAKAR-race voorbeeld van Firda zien. De docent burgerschap binnen de opleiding autotechniek kan alle invalshoeken kiezen. ROC Twente beschrijft de samenhang tussen de domeinen onderling:

ROC Twente:
Elke dimensie die de wet onderscheidt, is altijd op de een of andere manier verbonden met de andere dimensies. Kritisch denken ondersteunt deze verbinding. Wanneer een docent het heeft over of suiker wel of niet goed is voor de gezondheid (vitaal burgerschap), kan het aspect waarom de politiek het belangrijk vindt hier een lobby tegen aan te gooien (politieke dimensie) gelijk meegenomen. Tevens kan het economische aspect ook behandeld worden, wat

kost je het gebruik van suiker. En dit kan op alle mbo-niveaus, met dien verstande dat de relaties tussen de dimensies bij de hogere mbo-niveaus meer complex gelegd kan worden.

Uit de handreiking Beter Burgerschap in het Beroepsonderwijs blijkt dat veel scholen het wel als complex ervaren dat aan het burgerschapsonderwijs terecht veel verschillende uiteenlopende en inspirerende activiteiten worden gekoppeld. Zij adviseren om met de landelijke stakeholders in gesprek te gaan over goede borging van deze activiteiten in het curriculum zoals de MBO Card, CJP & LKCA. In het klein kan dit natuurlijk ook op lokaal niveau! Per opleiding kan bovendien verschillen wat de beste insteek is voor het aanbieden van kunst en cultuur via burgerschap, zoals in het voorbeeld van de DAKAR race in burgerschapslessen bij de opleiding autotechniek.

Aandachtspunt: de dimensies (en thema's) kunnen een mooi middel zijn om het gesprek te leiden tussen de cultuuraanbieder en de opleider. Het helpt om het aanbod en de doelen te duiden en biedt gemeenschappelijke taal.

3.4 De culturele instellingen

Op 12 september voerden de culturele instellingen een groepsgesprek naar aanleiding van vragen uit de enquête, die ook apart is ingevuld. De volledige uitwerking hiervan is te vinden in bijlage 5. Vooral het VO was onderwerp van gesprek.

Wat zien de culturele instellingen als ze kijken naar burgerschap op de scholen?
Het vak CKV/Maatschappijleer is volgens een aantal een vak van veel zitten en praten. Het burgerschapsonderwijs kan ervaringsgericht volgens de instellingen: Volgens de instellingen valt er veel winst te behalen met kunst en cultuur. Dit correspondeert met de mening van Firda. De instellingen hebben weinig contact met de burgerschapscoördinatoren. Maar juist deze vertegenwoordigers van burgerschap zien zijn als belangrijke partners in samenwerking. De instellingen willen graag meer contact met de vertegenwoordigers van burgerschap op de scholen. Zij zien de burgerschapscoördinatoren als belangrijke partners in samenwerking.

Aanbod van instellingen
Alle culturele instellingen geven aan aanbod te hebben dat raakt aan burgerschap. Ze zetten vooral in op kritisch denken. Niet allemaal kunnen ze dat even sterk verwoorden, maar ze beseffen wel de waarde van het expliciet maken van de verbinding richting scholen ('niet even een vinkje zetten'). Hier valt mogelijk winst te behalen. Het roept de vraag op in hoeverre alle instellingen zich bewust zijn van burgerschapsinhoud. De instellingen ervaren dat er weinig aanbod is buiten de stad op het gebied van burgerschap. Hier ligt een kans voor de instellingen om zich mogelijk meer te profileren met burgerschap en cultuur. De instellingen constateren in gesprek dat er overlap zit tussen het aanbod in het culturele veld op burgerschapsthema's. De overlap kan worden aangewend voor het maken van een leerlijn voor de scholen in het VO. Thema's kunnen worden aangevlogen vanuit verschillende invalshoeken. Rond een thema slavernij of vrijheid kunnen meerdere instellingen iets aanbieden in verschillende disciplines. 'Dat is overzichtelijk voor scholen. En als je dat gezamenlijk doet geef je iedereen een podium en je laat zien dat je samenwerkt. Dat die thema's dan samenhangen met wat er aan aanbod is vanuit scholen en vanuit kerndoelen. En leerlingen kunnen meer de diepte in.'

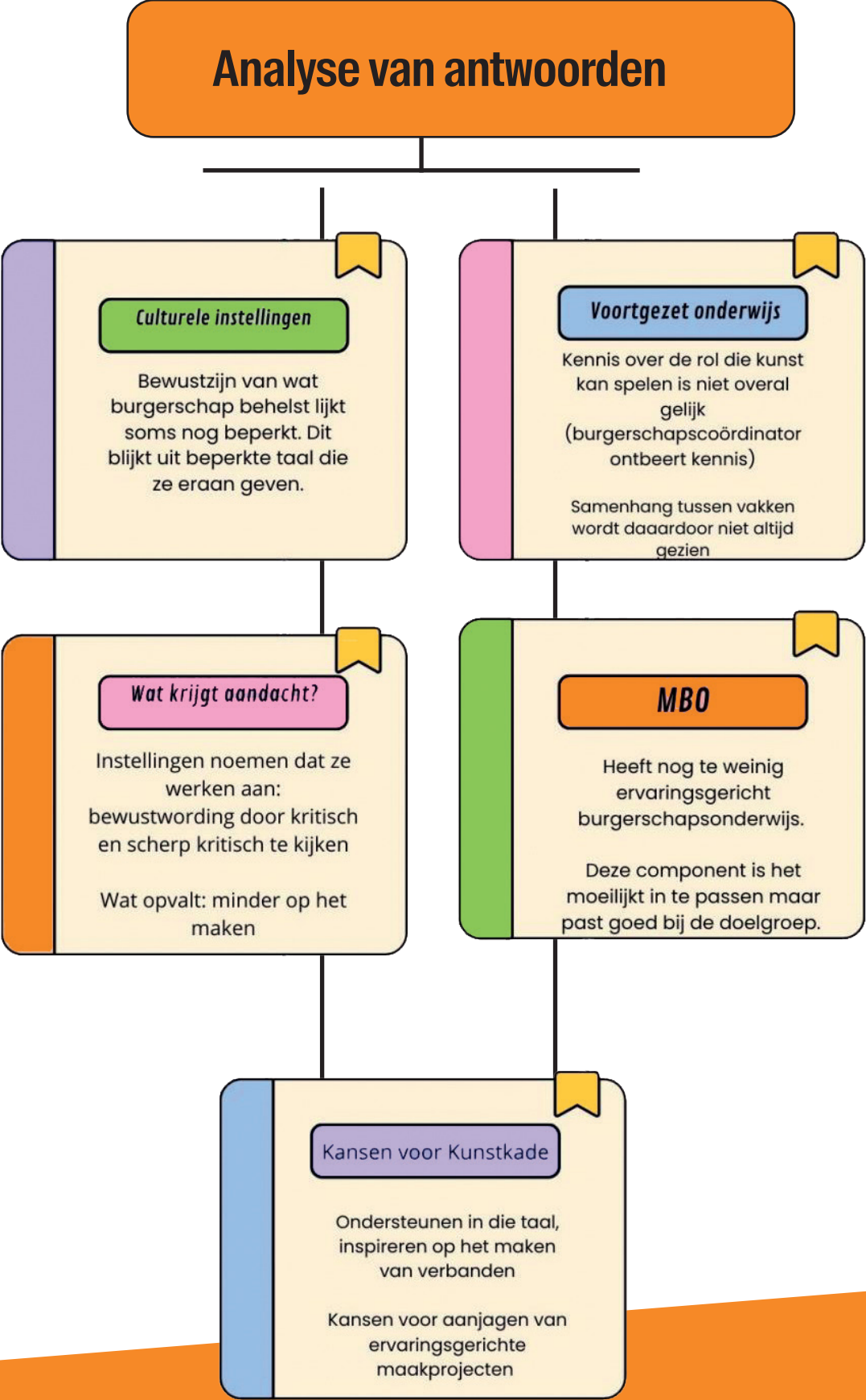
Participatie uitlokken (eerder noemden de VO-scholen interactie uitlokken) en daarmee eigenaarschap creëren bij jongeren is volgens de instellingen belangrijk in aanbod. Dat betekent dat er wordt gevraagd naar wat de jongeren zelf willen en dat ze meer co-creaties willen opzoeken. Proeftuinen werken goed! En bij nieuwe ontwikkelingen zouden de instellingen ook een expertgroep van Kunstkade erbij willen betrekken: cultuurcoaches en leerkrachten.

Behoeft aan doorontwikkeling
Met uitzondering van Meeuw JTS hebben alle instellingen de behoefte om het verband tussen burgerschapsonderwijs en hun eigen aanbod door te ontwikkelen. Zij hebben daarvoor nodig:

- Inzicht in de concrete behoefte van scholen
- Voorbeelden uit het veld ter inspiratie
- Een visie van de instelling op burgerschaps – en cultuuronderwijs

Aandachtspunt: Dit vraagt om een vervollgesprek over wat zij hiervoor nodig hebben. De eerste twee punten zijn goed voorstelbaar en zogeheten laaghangend fruit: dit onderzoek geeft daar al de input voor. Het derde punt roept de vraag op of ze hier een taak voor, of bijdrage van Kunstkade zien.

Interviews

3.5 Begrippen cultuur, cultureel bewustzijn en culturele diversiteit

De kerndoelen van burgerschap geven allerlei haakjes voor de aansluiting van cultuuronderwijs op burgerschap. In de uitwerking van de kerndoelen burgerschap is ook een begrippenlijst opgenomen. Hierin staan de woorden cultuur, cultuurbewustzijn (anders dan cultureel bewustzijn) en culturele diversiteit kort uitgewerkt. In de linker-kolom heb ik aangegeven waar de betekenis van de definities terugkomt in de kerndoelen. Met name in de visie van Arlanta en de Johan de Witt scholengroep zijn deze begrippen duidelijk te herkennen.

Cultuur <i>Komt terug in de kerndoelen:</i> 1. Schoolcultuur (vormgeven aan democratische cultuur) 2. Diversiteit (verkennen van en reflecteren op de eigen offline en online identiteit in relatie tot anderen) 6. Maatschappelijke vraagstukken: reflecteren hoe de eigen identiteit en waarden het handelen kunnen beïnvloeden.	Betekenis: Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die ze vanuit hun individuele en het collectieve geheugen daaraan geven. Cultuur is een dynamisch geheel aan gebruiken en uitdrukkingsvormen.
Cultuurbewustzijn <i>Komt terug in de kerndoelen:</i> 2. Diversiteit (verkennen van en reflecteren op de eigen offline en online identiteit in relatie tot anderen;) 5. Democratische waarden (verkennen op basis van morele en ethische perspectieven wat rechtvaardigheid en verantwoordelijk handelen betekent voor jezelf)	Betekenis Bewuste aandacht voor gedrag, verwachtingen, perspectieven en waarden van (leden van) culturen en samenlevingen, vanuit het bewustzijn dat cultuur en de (individuele) beleving daarvan samenhangen met taal, tijd, plaats en sociale factoren zoals leeftijd, gender en etniciteit.
Culturele diversiteit <i>Komt terug in de kerndoelen:</i> 1. Schoolcultuur (diversiteit en inclusie) 2. Diversiteit (kennis over hoe de grondwet diversiteit in geloofs- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, seksuele oriëntatie en beperkingen beschermt; inschatten en bespreken van situaties die racistisch, discriminerend of stereotyperend zijn) 5. Democratische betrokkenheid: leren omgaan met de wensen en de stem van de minderheid in besluitvormingsprocessen.	Betekenis De aanwezigheid van verschillende talen, tradities, normen, waarden, religies, etnische achtergronden en andere aspecten van cultuur die mensen uniek maken. Er is ruimte en begrip voor deze verschillen, wat gelijke kansen en inclusie helpt bevorderen.

Aandachtspunt: Deze begrippen kunnen helpend zijn in gesprekken over (visie-ontwikkeling/ontwerp) met scholen als het gaat over burgerschap en kunst om de verbinding zichtbaar te maken. Ook cultuuraanbod kan op deze manier ‘gescreend’ en beschreven worden.

4. Didactiek en ontwerpen

Welke didactische aanpak is toegepast in de combinatie tussen burgerschap en cultuuronderwijs en waarom? Vier verschillende voorbeelden vanuit cultuuronderwijs worden hier op een rijtje gezet.

4.1 Cultureel responsief lesgeven

Teach as you preach: benut de culturele achtergronden van leerlingen!

Cultureel responsief lesgeven betekent dat de achtergronden als een bron voor leren worden gezien. Dat gaat over erkennen, waarderen en gebruiken van die bronnen in de les. Hiermee worden normen en waarden, ervaringen en perspectieven makkelijker de klas in gebracht. Het is belangrijk dat de docent hier steeds een appèl op doet. Bijvoorbeeld door leerlingen eigen kunstbronnen te laten inbrengen (etnisch/culturele achtergrond) en te laten ervaren dat hun mening ertoe doet. De docent legt niks op. Deze manier van lesgeven kan een effectieve manier zijn om kansenongelijkheid te verminderen vindt de school (Bron: Nivoz).

Om burgerschaps-kunstonderwijs te ontwikkelen gebruiken de docenten van de Johan de Witt Scholengroep zes ontwerphandvatten.

1. Complexe opdracht (zoals Wicked Art Assignment)
2. Burgerschapsthema's zijn de rode draad van de opdrachten
3. Bronnen die worden aangehaald vanuit: kunst, populaire cultuur, raakvlakken met de maatschappij
4. Kritische en filosofische vragen
5. Vakoverstijgende aspecten (zit automatisch al in burgerschap)
6. Oriëntatie en onderzoek, maken, presenteren en reflecteren

Ook werkt de school met authentieke kunsteducatie.

Kunstenaars brengen een ander perspectief de klas in

De school werkt samen met lokale kunstinstellingen en biedt een breed programma aan. Wereldburgerschap speelt daarbij ook een rol, aangezien dit onderwijs gebruikmaakt van de omgeving en context van de school, legt Mechteld van Dijk, coördinator kunstonderwijs, uit.

“We werken vanuit Authentieke Kunsteducatie. Dat houdt in dat we de cultuur van professionele kunstenaars, de cultuur van de leerlingen en de maatschappelijke cultuur bij elkaar brengen en daar een soort leergemeenschap van maken.” Van Dijk: “Zij voeren de lessen uit. Dat betekent dat er altijd kunstenaars voor de klas staan. Zij brengen zo een ander perspectief de klas in. Dat vullen we dus aan met wat de leerlingen zelf meebrengen, zowel vanuit de jongerencultuur als vanuit

huis. Deze complexe opdracht hebben we gekoppeld aan burgerschapsthema's om daar dan meerdere perspectieven op te leren krijgen. Om zo'n thema vanuit een kunstenaar te benaderen, geeft meteen een heel ander perspectief dan waar leerlingen normaal mee in aanraking komen.” Mechteld van Dijk, coördinator kunstonderwijs.

4.2 Authentieke kunsteducatie

Zoals de naam al aangeeft en in het bovenstaand voorbeeld duidelijk wordt, is authentieke kunsteducatie een vorm van kunstonderwijs die leerlingen laat kennismaken met verschillende vormen van authentieke kunst en cultuur, zoals die ook buiten de schoolomgeving te vinden is. Het ontwerpmodel (Haanstra, Heijnen, 2015) vormde ook het belangrijkste pedagogisch-didactische kader tijdens het educatieve ontwerpproces van kunstdocenten in het mbo die met burgerschap aan de slag gingen (Lesson Study van het LKCA en de AHK). Dit model sluit goed aan omdat het educatief ontwerpers uitdaagt betekenisvolle verbindingen te leggen tussen de cultuur van de student, het domein van kunst en cultuur én het maatschappelijke domein. Reflecteren op sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen – centraal in burgerschapsonderwijs – is dus als het ware ‘ingebakken’ in authentieke kunsteducatie. Met dit ontwerpmodel gingen mbo-docenten een lessenserie ontwerpen. Deze is beschreven in Kunstzone no 2, 2024:

‘Het thema dat centraal staat in de lessenserie is ‘datavisualisatie’. Studenten zijn vertrouwd met datavisualisaties in bijvoorbeeld media of games, vaak in de vorm van grafieken, staaf- of taartdiagrammen. De verbinding met burgerschap kan snel worden gelegd: datavisualisaties worden vaak gebruikt om bepaalde sociaal-maatschappelijke trends in beeld te brengen, van politieke barometers tot de stikstofuitstoot in Natura 2000-gebieden. Omdat deze datavisualisaties de toeschouwer op een diepere emotionele

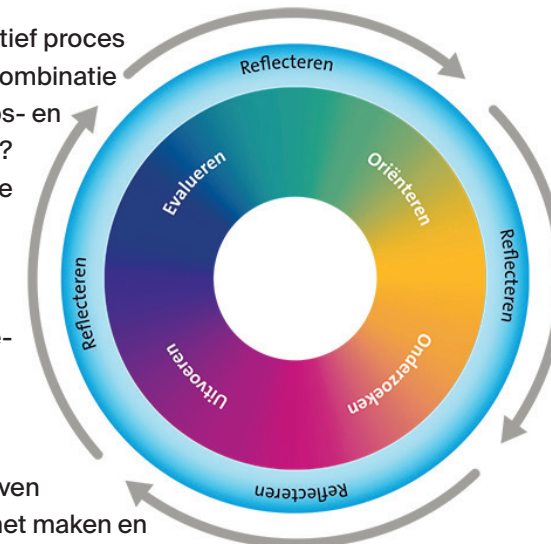
laag aanspreken, dagen ze uit tot betrokkenheid en stellingname. Een goed voorbeeld van zo'n artistieke datavisualisatie is Ser-vies van ontwerpers Iris de Kievith en Annemarie Piscaer. Deze driedimensionale datavisualisatie geeft op indringende wijze de maatschappelijke kwestie van luchtvervuiling in steden weer. De Kievith en Piscaer hebben fijnstof geoogst op plekken in de stad waar veel verkeer is. Ze verwerkten dit fijnstof in het glazuur van keramieken servies. Hoe donkerder het glazuur, hoe vervuiler de lucht. Op deze manier worden niet alleen data die feitelijk onzichtbaar zijn tastbaar gemaakt, maar wordt ook de maatschappelijke kwestie invoelbaar.’

Hierin klinkt de ontwerpende aanpak door. Proberen, je proces zichtbaar maken en reflectie weergeven. Dat is precies wat ook wordt beoogd met het model dat we in het primair onderwijs goed kennen: het creatief proces.

4.3 Creatief proces en de kunstenaarsmindset

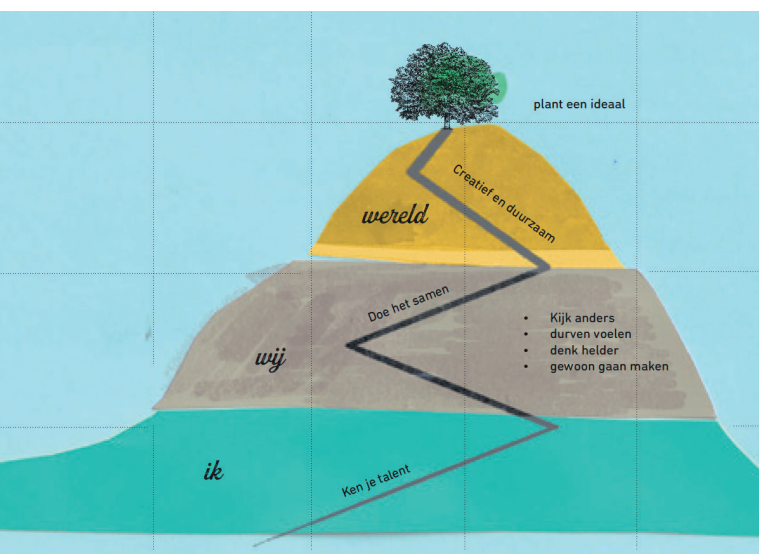
Wat kan het creatief proces bijdragen in de combinatie van burgerschaps- en cultuuronderwijs?

Curriculum.nu, de voorloper van de nieuwe kern-doelen, is gestoeld op de drie-slag maken, meemaken en betekenisgeven. Het betekenisgeven geschiedt door het maken en meemaken. Veel aanbod van zowel instellingen als van de burgerschapsdocenten zelf, is gestoeld op meemaken. Meemakende lessen zijn voor de docenten in de beperkte tijd makkelijker te geven. Maar door leerlingen aan te spreken als maker

kunnen ze zich op een andere manier uitspreken over een onderwerp dan alleen met gesproken taal (en daar is behoefte aan, zie ook interview met Firda). Het eigen werk en dat van anderen biedt mogelijkheden om in een gesprek verschillende perspectieven uit te wisselen, waardoor leerlingen zich te leren verplaatsen in de ander. Bovendien wordt het onderwijs ervaringsgericht. Dat vraagt naast uitvoering en evaluatie ook om oriëntatie, onderzoek en reflectie: onderdelen van het creatief proces. Met deze fasen wordt de verdieping opgezocht en doe je beide leergebieden recht. Je kan bijvoorbeeld materiaal onderzoeken, maar ook een inhoudelijk (burgerschap)thema voor je er iets over gaat verbeelden en maken.

Anne Graswinkel, auteur van De Verdwaalatlas, een boek over burgerschap en kunst voor het onderwijs, pakt dat onderzoek met beide handen aan, vanuit de zintuigen. De atlas is gemaakt met Arcadia als inspiratie, een festival dat draait over het doorgeven van de stad Leeuwarden aan de volgende generatie, op het gebied van klimaat en omgaan met elkaar. De link met burgerschap is gauw gelegd. In het boek vertaalt zich dat in de drieslag ik-wij-wereld. Voor de inhoud van de opdrachten zijn de Sustainable Development Goals als onderlegger gebruikt.

Opdrachten zijn vormgegeven met een kunstenaars-mindset. Dit model bestaat net als het creatief proces uit vier componenten, alleen lopen deze niet chronologisch zoals het bij het creatief proces fasen betreft. De kunstenaarsmindset bestaat uit anders **kijken, durven voelen, helder denken en gewoon gaan maken**.

4.4 Visual Thinking Strategies

Waarom is VTS een veel ingezet middel in burgerschapsonderwijs? Het stimuleert het kritisch denken, de 'paraplu' dimensie van burgerschap in het mbo en reflectie, wat terugkomt in alle lagen van het burgerschapsonderwijs. Er zijn drie basisvragen:

1. Wat gebeurt er op deze afbeelding?
2. Waaraan zie je dat?
3. Wat kunnen we nog meer ontdekken?

Nathalie van Barneveld, docent aan ROC Twente deed er onderzoek naar en publiceerde hierover in het artikel: **Een andere kijk op burgerschap. Ze heeft seks met een robot, dat zie je toch?** Nathalie: "Het project 'Een andere kijk op burgerschap' komt voort uit mijn behoefte om manieren te vinden om studenten te laten oefenen met naar elkaar te luisteren. Geen directe actie-reactie, maar een discussie zonder tot de tanden toe bewapend de ander onderuit te schoffelen. Je moet zelf bepalen of je een goeie burger bent. Door VTS vraag je verder. Wat zie je dan dat je dit zegt? Soms zeggen ze: dit is een belachelijke vraag. Dat is toch logisch! Ja, voor jou. Maar iemand anders kan dat anders zien." In de lessenreeks van vijf lessen zocht Nathalie samen met Adelijn van Huis (VTS Nederland) uit hoe het werkt, én wat er wel of niet werkt.

In de praktijk blijkt:

- Dat kleinere groepen beter werken dan grote;
- Afbeeldingen waarop veel gebeurt lokken meer reactie uit dan een afbeelding waarop weinig te zien is. De fantasie van de leerlingen moet worden geprikkeld;
- Neem de tijd om te oefenen en om te ervaren;
- In het burgerschapsonderwijs wordt vaak ook naar nieuws gekeken, dat zijn ook plaatjes. VTS kan dus goed worden ingezet bij behandelen van nieuws. Zo komen de mooie quotes naar boven: "Door oorlog weten we wat geluk is" (jongen uit het mbo). (Bron: <https://www.vtsnederland.org/artikelen/2024/3/5/een-andere-kijk-op-burgerschap-ze-heeft-seks-met-een-robot-dat-zie-je-toch>)

5. Burgerschap bekeken vanuit de disciplines

Ter inspiratie worden hier nu een aantal concrete voorbeelden gedeeld die tijdens het onderzoek zijn gevonden over de combinatie tussen kunst en burgerschap. Steeds komt een expert aan het woord.

5.1 Theater (als middel)

Theater als middel kan absoluut een kans zijn volgens Bram Eidhof, bijvoorbeeld een voorstelling op school over homoseksualiteit (zie ook Kunstzone 01/2024 – Achter de Schermen). Eidhof vertelt: "Leerlingen kunnen dan een empathische sprong maken en hun horizon verbreden, maar het kan ook een averechts effect hebben. Met alle goede bedoelingen kan de reactie van leerlingen bepaalde vooroordelen en homofoob gedrag juist versterken. Als je dat als docent niet goed voorbereidt en begeleidt, bereik je het tegenovergestelde. Dat geldt voor alle onderwerpen waar spanning op staat en daar moet je dus doordacht mee omgaan. Van de andere kant kan een voorstelling voor herkenning zorgen, zodat iemand zich gezien voelt. Als blijkt dat je ogenschijnlijk individuele probleem ook voor anderen geldt en iets van de samenleving is, voel jij je meer burger."

5.2 Beeldende kunst (activistisch)

Ingrid Faas, werkzaam aan de Hogeschool van Amsterdam en Nathalie Roos, onderzoeker aan de Breitner Academie, zetten activistische kunst in als middel voor burgerschapsonderwijs in hun minor voor VO-docenten. Activistische kunstenaars gebruiken namelijk hun kunst om te laten zien wat er in de maatschappij beter zou kunnen. Ze zetten hun kritiek om in een voorstel voor iets nieuws. Via hun kunst gaan ze de discussie aan met het publiek. Nathalie Roos: "Je ziet vaak in de kunst terug dat

kunst een ander perspectief laat zien of laat zien hoe het zou kunnen zijn". Concrete tips om leerlingen zelf aan het denken te zetten in burgerschapslessen zijn:

- Geef de leerlingen de ruimte om zelf het onderwerp bepalen waar zij over na willen denken.
- Help hen het overkoepelende probleem te definiëren.
- Bedenk een denkraam dat het probleem compact beschrijft, maar ruimte laat voor complexiteit.
- Zorg voor een veilige sfeer, waardoor elke leerling zich vrij voelt om ideeën of meningen in te brengen.
- Bouw een fase in waarin leerlingen de tijd krijgen de verschillende posities te onderzoeken.
- Laat hen zelf uitpluizen welke perspectieven en meningen er zijn ten aanzien van het probleem. Je rol als docent is om hun onderzoek vooruit te helpen door vragen te stellen.

"Het kost scholieren meer moeite om van een mening af te komen dan om er een te hebben." *Ingrid Faas bij Kunst Centraal, inspiratiebijeenkomst burgerschap, 24-1-'24.*

Een ander concreet voorbeeld van beeldende kunst en burgerschap vinden we ook in de tool Cultuursnacks voor het VMBO. Deze tool schenkt aandacht aan:

- vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst;
- de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar;
- de rol van de media, beeldvorming en desinformatie.

Aan bod komen grote thema's als diversiteit, solidariteit, globalisering en vrijheid van meningsuiting. Ieder onderwerp wordt ingeleid met een kunstwerk en bekeken vanuit historische feiten. Docenten kunnen spelen met de bronnen die worden aangereikt, en de taal is helemaal aangepast op VMBO-leerlingen.
(Bron: <https://cultuurnack.nu>)

5.3. Erfgoed (emotienetwerken)

Erfgoed kan een ingang zijn om leerlingen te laten ervaren dat zij als burger actief kunnen meedenken over de samenleving. Waarom viert een deel van Nederland carnaval? Wat voel je als je kijkt naar Rembrandts vaandeldrager? In gesprekken hierover ontdekken leerlingen dat er meerdere perspectieven nodig zijn.

Dorien Wijstma en Jeroen van Schie van Landschap Erfgoed Utrecht reikten tijdens een inspiratiebijeenkomst van Kunst Centraal een aantal praktische werkvormen aan die het gesprek kunnen ondersteunen. Dorien: "Erfgoed en burgerschap zijn allebei geen vakken, maar kunnen elkaar wel mooi versterken. Wat bepaalt ons erfgoed, wat is jouw erfgoed, wat is mijn erfgoed? Je werkt aan kritisch denken, empathisch vermogen, onderzoekend vermogen enz." Dit lijkt op de steeds bekendere methode van emotienetwerken: een gezamenlijk onderzoek van de complexe interacties tussen mensen en erfgoed en mensen onderling.
(Bron: Reinwardt academie).

Voorbeeldactiviteiten die zij noemen:

- Print diverse emoticons uit. Laat leerlingen een controversieel erfgoedobject zien en vraag hen een emoticon uit te zoeken die daarvoor henzelf bij hoort. Vraag drie leerlingen met verschillende emoticons daarna uit te leggen op basis van welke argumenten ze hun keuze maakten. Lees vervolgens nog een aantal perspectieven voor uit de pers over het erfgoedobject. Kijk daarna of leerlingen hun gekozen emoticon willen ruilen voor een ander en vraag hen uit te leggen waarom.
- Print diverse plaatjes uit van erfgoed. Denk bijvoorbeeld aan: een foto van een Carnavalsoptocht, een herdenkingsmonument of een voorwerp en vraag de leerlingen of zij iets herkennen. Kies twee leerlingen die iets herkennen uit en laat hen vertellen wat ze zien en of het voor hen belangrijk is om te bewaren. Door het gesprek komen ze erachter dat de een iets wel graag wil bewaren en de ander niet. Verken met de klas wat hun beweegredenen zijn.

5.4 Erfgoed (inclusie)

Dennis Kok, adviseur diversiteit en inclusie bij de Onderwijscanon van Groningen, legt uit hoe makkelijk het is om een brug te slaan van je aanbod naar burgerschapsthema's.

"De Kloosterkerk in Aduard verwerkt in hun educatieproject voor leerlingen van het basis- en voortgezet onderwijs de Gregoriaanse muziek. Paus Gregorius vond dat dit de enige muziek mocht zijn die gebruikt werd in de kerk. Dat gaat natuurlijk over macht en inspraak, diversiteit en vrijheid en gelijkheid. Maak het actueel: Hoe zou je het nu vinden als iemand jouw muzieksmaak bepaalde?"

En gebeurt dat misschien onbewust al, omdat producenten weten hoe je een hit moet maken en door algoritmes op YouTube en Spotify? Wie heeft de macht over wat je luistert? Leerlingen kunnen dit zelf onderzoeken door de nummers in hun aanbevolen nummers of filmpjes te vergelijken. Zo raak je de burgerschapsthema's met een kwinkslag."
(Bron: DEN)

5.5 Literatuur (dialogo)

Ineke Renkema, docent Nederlands aan het Roelof van Echten college in Hoogeveen, onderzocht de betekenis van de combinatie van burgerschap en literatuur. Zij stelt: "Als basis voor het curriculum voor burgerschapsvorming zijn 'burgerschapsvormende denk- en werkwijzen' uitgewerkt die door andere leergebieden kunnen worden ingezet. Hier ontstaat samenhang met, onder andere, de talen. In het leergebied burgerschap wordt gerept over:

- 'empathie';
- 'een ander en ander denken begrijpen';
- 'communicatie';
- 'dialogo, debat en discussie';
- 'gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten';
- 'onderzoeken', 'verwonderen' en 'bevragen';
- 'moreel oordelen' en 'ethisch redeneren'.

Renkema: "Dit zijn talige noties die we ook aantreffen bij die leergebieden en bij Kunst & Cultuur in het VO."
(Bron: Cultuur+Educatie, no. 59).

5.6 Spoken word (dialogo met een onderwerp):

Met spoken word geef je woorden aan iets dat je bezig houdt. Atta de Tolk is spoken-word artiest die zijn lessen begint met een brainstorm over de thema's die spelen bij de leerlingen. Vervolgens laat hij de leerlingen een aantal zinnen schrijven over twee perspectieven op het onderwerp. Dit is de voorbereiding voor hun werk en zet hen dieper aan het nadenken. Daarna gaan ze pas echt aan de slag en schrijven 10 zinnen eigen tekst (*Atta de Tolk bij Kunst Centraal op 21-1-'24*).

Een tot slot nog een paar simpele, ogenschijnlijk voordehand liggende voorbeelden vanuit de kunstdisciplines die burgerschapsthema's raken, vanuit de Johan de Witt Scholengroep:

- Theater en het **vrijheid & gelijkheid**: *Kruip in de huid van iemand met een andere status.*
- Dans en het thema **identiteit**: *Creëer een ritme stuk met 2 voorwerpen uit je rugtas.*
- Beeldend en het thema **digitaal samenleven**: *Bedenk een kunstinterventie waarmee je het imago van de wijk verandert.*
- Muziek en het thema **solidariteit**: *Maak samen een bodypercussion beat en creëer binnen deze beat ruimte voor improvisatie van elkaar.*

6. Vervolgstappen

Dit onderzoek geeft basiskennis en inspiratie voor de adviseurs van Kunstkade en is bedoeld om houvast te geven voor concrete besluiten over de volgende stappen. Daarnaast kan het als bronmateriaal worden gebruikt voor netwerkbijeenkomsten, werksessies en tools zoals een factsheet of ontwerpschema.

Vanuit de interviews en de literatuurstudie zijn een aantal mogelijke vervolgstappen aan te wijzen. Door dit verslag heen zijn deze al in oranje gemarkeerd en ze zijn genoemd in de infographics. Op de volgende pagina staat de laatste infographic van dit verslag gericht op de vervolg-stappen.

Voor het VO liggen er met name kansen ten aanzien van vakoverstijgend werken, werken vanuit een onderwerp of thema. Kennis bij burgerschapscoördinatoren over hoe de kunstvakken aan kunnen en willen sluiten is wisselend. Dat is jammer, want daardoor wordt de waarde van cultuuronderwijs door een belangrijke actor niet gezien en dat kan gevolgen hebben voor de uitrol.

Binnen het mbo zijn docenten goed verenigd in netwerken en zijn ze altijd op zoek naar actueel en ervaringsgericht lesmateriaal. Hier is samenwerking met cultuuraanbieders passend, niet alleen op het gebied van aanbod 'invliegen', maar ook op het gebied van kennis van art-based werkvormen in de klas. Een vervolgesprek hierover is een goed idee, bijvoorbeeld in het netwerk van coördinatoren waar instellingen bij aansluiten, gefaciliteerd door Kunstkade.

Culturele instellingen hebben ook ambities en zien mogelijkheden in de ontwikkeling van een gezamenlijke leerlijn. Er valt winst te behalen in kennis

over burgerschapsdoelen, dimensies en thema's, zodat instellingen nog beter in staat zijn onder woorden te brengen waar hun aanbod ook burgerschapsonderwijs wordt. Ook hier kan Kunstkade in ondersteunen.

Of Kunstkade steeds de aangewezen partij is om het initiatief te nemen hangt natuurlijk af van de wijze waarop Kunstkade zich wil positioneren rondom dit onderwerp. Als expertisecentrum, netwerkorganisatie, als klankbord, aanjager enz. Deze vervolgstappen voor Kunstkade kunnen daarom ook worden beschouwd als 'Vervolgstappen voor het culturele- en onderwijsveld in Leeuwarden' waarin meerdere partijen een rol kunnen innemen!

Mogelijke input voor een factsheet of praatplaat voor het onderwijs

Handout met facts en inspiratie.

Zoals:

- In drie zinnen waar burgerschap over gaat, essentie vangen
- Brug naar kunst beschrijven
- Lokaal voorbeeld uitwerken/citaat/mini stukje van een interview met foto van scholen van de drie onderwijslagen en een culturele instelling
- Handige websites
- Prikkelende voorbeelden in enkele steekwoorden
- Stappenplan – werkwijze: zoals bij het De Witt college, of van een instelling

Volgende stappen

1

Factsheet of praatplaat

Ontwerp een factsheet/praatplaat waarin inzicht en inspiratie op burgerschap en kunst samenkomen.
Doelgroep: burgerschapscoördinatoren PO, VO, MBO, kunstdocenten en cultureleinstellingen, en faciliteer de samenkomst.

2

Maak mooie voorbeelden zichtbaar

Bijvoorbeeld in de vorm van een magazine waarin culturele instellingen en scholen kunnen blinken. Natuurlijk wordt de factsheet hierin verwerkt.

3

Onderzoek samen de kansen voor ervaringsgericht makend burgerschapsonderwijs

Hier is behoefte aan, maar er zijn drempels. Binnen het MBO zijn enkele uurtjes in de week. Wat kan k&c betekenen en hoe kunnen instellingen hier nog meer aan bijdragen? (werkvormen delen, inspiratie geven) Wel op vraag van de docent.

4

Proeftuinen faciliteren

Meerdere keren zijn deze genoemd als mooi voorbeeld waarin betrokkenen stappen hebben gezet! Eigenaarschap, participatie uitlokken, co-creatie met jongeren zijn de sleutelwoorden. Mogelijk ook onderzoeken of instellingen samen een leerlijn kunnen creëren.

5

Kennisdeling

Blijf aan kennisdeling doen en benut gesprekken met stakeholders om hun kennis te verrijken (beleidsmedewerkers, bestuurders)

Bronnenlijst

Bibliotheeknetwerk. Geraadpleegd op 1 oktober 2024.
<https://www.bibliotheeknetwerk.nl/digitaal-burgerschap>

Cultuur + Educatie. Literatuur en burgerschap, een gouden combinatie.
Geraadpleegd op 2 oktober 2024. Jaargang 20 | 2021 | nr. 59 via
<https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2022/03/cultuur-plus-educatie-59-Literatuur-en-burgerschap-Ineke-Renkema.pdf>

Cultuurprofielscholen. Schoolportretten. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
<https://www.cultuurprofielscholen.nl/voortgezet-onderwijs/schoolportretten/johan-de-witt-scholengroep/>

DEN. Het raakvlak tussen digitale cultuureducatie en het vak burgerschap. Geraadpleegd op 11 januari 2025.
<https://www.den.nl/kennis-en-inspiratie/digitale-cultuureducatie-burgerschap>

Expertisecentrum Burgerschap. ROC Zadkine kunst en cultuur community of practise. Geraadpleegd op 31 oktober 2024.
<https://www.expertisepuntburgerschap.nl/thema/kunst-cultuur-community-of-practice-onderzoeksverslag-roc-zadkine/>

Expertisecentrum Burgerschap. Beter burgerschap in het beroepsonderwijs. Geraadpleegd op 23 oktober 2024.
https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2024/09/Beter-Burgerschap-in-het-Beroepsonderwijs_vierkant.pdf

Kennisnet. Digitaal burgerschap. Medium: podcast.
Geraadpleegd op 23 september 2023.
<https://www.kennisnet.nl/podcasts/digitaal-burgerschap-studenten-kritisch-leren-denken/>

Kennisnet. Digitaal burgerschap in het curriculum van het vmbo.
<https://www.kennisnet.nl/podcasts/hoe-geeft-het-mbo-digitaal-burgerschap-een-plek-in-het-curriculum/>

Kunst Centraal. Hoe kunst en erfgoed burgerschap versterken.
Geraadpleegd op 2 september 2024.
<https://kunstcentraal.nl/nieuws/hoe-zou-het-anders-kunnen/>

LKCA. Vijf adviezen voor burgerschap op het vmbo. Geraadpleegd op 31 oktober 2024.
<https://www.lkca.nl/opinie/vijf-adviezen-voor-burgerschap-op-het-vmbo/>

LKCA. Vormgeven aan kunst en cultuur in het mbo. Geraadpleegd op 23 oktober 2024.
<https://www.lkca.nl/publicatie/vormgeven-aan-kunst-en-cultuur-in-het-mbo/>

Nivoz. Cultureel responsief lesgeven. Sabrina Alhanachi. Geraadpleegd op 21 oktober 2024.
<https://nivoz.nl/nl/cultureel-responsief-lesgeven>

Open overheid.nl. Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Geraadpleegd op 10 oktober 2024.
<https://open.overheid.nl/documenten/ronl828f168c8d6c4bc6bf641e7f8826addf706c341/pdf>

Reinwardt academie, AHK. Lectoraat cultureel erfgoed. Geraadpleegd op 31 oktober 2024.
<https://www.reinwardt.ahk.nl/lectoraat-cultureel-erfgoed/emotienetwerken/>

Staatscourant. Geraadpleegd op 4 november 2024.
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-320.html>

SLO. Concept kerndoelen. Geraadpleegd op 2 oktober 2024.
<https://www.slo.nl/thema/meer/actualisatie-kerndoelen-examenprogramma/actualisatie-kerndoelen/@23473/conceptkerndoelen-leergebied-burgerschap/>

Alle interviews zijn omwille van privacy overwegingen verwijderd in deze publieke versie van het onderzoek. Deze zijn in overleg in te zien via Kunstkade.

Bijlage

Voorbeelden van burgerschap in samenhang in de bovenbouw van het VO

Burgerschap dient in samenhang met andere vakken te worden aangeboden, zo stelt de SLO, omdat burgerschap op de grens van vele vakgebieden plaatsvindt. De SLO geeft handreikingen hoe een school burgerschap ook in samenhang met andere vakken kan aanbieden. Specifiek noemt ze dat voor de bovenbouw van het VO, maar de suggesties zijn ook leerzaam voor andere lagen van het onderwijs.

Bewegen en sport

Bij lichamelijke opvoeding kunnen leerlingen oefenen met rechtvaardigheid en solidariteit, het omgaan met verschillen en het besluiten over en omgaan met afspraken en regels.

CKV en kunst

In deze vakken kunnen docenten bijvoorbeeld aandacht schenken aan:

- vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst;
- de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar;
- de rol van de media, beeldvorming en desinformatie.

Engels en de andere moderne vreemde talen

Engels en de andere moderne vreemde talen kunnen burgerschapsthema's als identiteit en diversiteit betrekken bij de aandacht voor interculturele communicatie. Leerlingen kunnen via zakelijke, creatieve en literaire teksten kennismaken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten. Ook kunnen leerlingen de ruimte krijgen om hun identiteit te ontdekken en te ontwikkelen in het kader van het creatief gebruiken van taal en van de ontwikkeling van interculturele communicatieve competenties.

Klassieke talen

Het maken van een vergelijking tussen het heden en de wereld van de oudheid biedt mogelijkheden om inhouden (bijvoorbeeld rondom democratie, vrijheid en gelijkheid) aan de orde te stellen. Diversiteit en identiteit kunnen worden gekoppeld aan reflectie op het eigene en het vreemde, een hoofddoel van het klassieke talenonderwijs. De selectie van teksten waarmee in de klassieke talen gewerkt wordt, bepaalt in hoge mate of burgerschapsthema's aan de orde komen in het curriculum.

Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen

Het vak maatschappijleer is enerzijds een eerste inleiding in de grondbegrippen en benaderingen van de sociale wetenschappen en anderzijds educatie tot democratisch burgerschap. Er zijn allerlei aspecten van burgerschap die bij maatschappijleer aan bod kunnen of – op basis van de eindtermen – moeten komen: de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit, kennis over de democratische rechtsstaat, het meedoen aan besluitvormingsprocessen, diversiteitsvraagstukken en mediawijsheid. Hoewel maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen minder burgerschapsvormend bedoeld zijn, geven ook deze vakken mogelijkheden om bovenstaande aspecten aan de orde te stellen.

Geschiedenis

Doelstellingen op het gebied van de democratische rechtsstaat, staatsinrichting en media passen goed in het vak geschiedenis. Ook thema's als diversiteit, identiteit en solidariteit kunnen bij dit vak aandacht krijgen, bijvoorbeeld in relatie tot standplaatsgebondenheid. Daarnaast kunnen verbanden tussen historische ontwikkelingen en actuele politiek-maatschappelijke problemen duidelijk zichtbaar gemaakt worden.

Filosofie

Elementen van burgerschap maken onderdeel uit van filosofie. Denk aan ethische dimensies, de vraag of mensen vrij zijn en het rechtvaardigen van standpunten. Aan burgerschap kan ook worden gewerkt door filosofische vraagstukken te kiezen die raakvlakken hebben met de democratische rechtsstaat, staatsvormen, identiteit en media.

Aardrijkskunde

Aardrijkskunde kan aandacht schenken aan mensen- en grondrechten, actuele internationale conflicten en scenario's om die geweldloos op te lossen, diversiteitsvraagstukken en culturele verschillen. Ook kunnen leerlingen bij aardrijkskunde standpunten onderbouwen en idealen verwoorden in relatie tot maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en vraagstukken.

Economie en bedrijfseconomie

Economie en bedrijfseconomie kunnen bijvoorbeeld aandacht schenken aan

- dilemma's rondom rechtvaardigheid en solidariteit, bijvoorbeeld in het kader van sociale zekerheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen;
- de spanning tussen individuele wensen en collectieve belangen, tussen welvaart en welzijn, tussen economische groei en duurzaamheid; verschillende aspecten/ interpretaties van rechtvaardigheid

Levensbeschouwing

Levensbeschouwing kan aandacht schenken aan religieuze diversiteit, ethische afwegingen en het concept identiteit. Als het gaat om het inleven in anderen kan de interlevensbeschouwelijke dialoog een belangrijke rol spelen.

Mens & natuervakken

Deze vakken (biologie, informatica, natuurkunde, Nask 1 en 2, NLT, O&O, scheikunde) kunnen bij burgerschap een rol van betekenis spelen. Denk aan:

- leerlingen standpunten laten onderbouwen en idealen laten verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en (bio-)ethische vraagstukken op het terrein van de mens & natuervakken;

- specifiek voor biologie: leerlingen uitdagen om na te denken over de identiteitsaspecten die samenhangen met gender, geslacht, seksuele voorkeur, lichamelijke mogelijkheden en beperkingen enzovoort;
- specifiek voor informatica: aandacht voor ethische aspecten van mediagebruik en elementen als privacy en cybersecurity.

Nederlands

Vaardigheden die bij Nederlands worden aangeleerd, kunnen vaak aan burgerschapsinhouden gekoppeld worden. Daarnaast kan worden gedacht aan:

- aandacht voor de rol van de media, de kleuring van en ethische dimensie mediaboodschappen, aan gescheiden informatiecircuits en aan desinformatie;
- leerlingen in zakelijke en literaire teksten kennis laten maken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten;
- vraagstukken rondom diversiteit en inclusie in het kader van taalbewustzijn en meertaligheid.

Wiskunde

Het vak wiskunde biedt ondersteunende (denk)- vaardigheden die leerlingen goed kunnen gebruiken bij het ontwikkelen van hun burgerschapsvaardigheden en -houdingen. In dat kader kunnen docenten specifieke aandacht te geven aan gecijferdheid, dat wil zeggen aan het interpreteren van cijfers over maatschappelijke vraagstukken en aan de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen.

Andere (schooleigen) vakken

Andere vakken die scholen in het leven roepen en die onderdeel uitmaken van een specifiek schoolprofiel kunnen zeker ook een rol spelen bij het realiseren van burgerschapsdoelen. Denk aan global studies, wetenschapsoriëntatie, combinaties van maatschappijleer, filosofie en levensbeschouwing, enzovoort.

Bron: SLO, onderwijsdoelen.

KUNST KADE

Stichting Kunstcade
Achter de Hoven 2, Leeuwarden
© 2025